
Norden, rätten, historia –
Festskrift till Lars Björne

SUOMALAINEN LAKIMIESYHDISTYS • HELSINKI

Toimittajat/redaktörer

Jukka Kekkonen
Pia Letto-Vanamo
Päivi Paasto
Heikki Pihlajamäki

Toimitussihteeri/redaktionssekreterare

Pasi Mustonen

Tilausosoite/beställningar

Suomalainen Lakimiesyhdistys
Kasarmikatu 23 A 17
00130 HELSINKI
p. (09) 6120 300, f. (09) 604 668
sly@lakimies.org
www.lakimies.org

Kannen suunnittelu: Heikki Kalliomaa

© Suomalainen Lakimiesyhdistys ja kirjoittajat

ISSN 1458-0446

ISBN 951-855-237-1

Gummerus Kirjapaino Oy, Saarijärvi 2004

Innehåll

Nordisk rättshistoria: Lars Björne 60 år	7
<i>Inger Dübeck</i> Forholdet mellem konkubinát og ægteskab i dansk retshistorie: et spørgsmål om ret eller moral?	9
<i>Jyri Inha</i> Diskret maktkamp mellan kejsaren och hans energiske prokurator – Matthias Calonius och upphovet till lagenlighetstillsyn i den Kejsarliga regeringskonseljen	35
<i>Jukka Kekkonen</i> Fragment ur den rättshistoriska metoddiskussionen	51
<i>Mia Korpiola</i> Kyrkotukt för hela folket: hertig Gustafs av Saxon ”horerij” och luthersk kyrkodisciplin i Sverige på 1500- och 1600-talen	65
<i>Toomas Kotkas</i> Lemminkäinen-sånger i <i>Kalevala</i> – en historia om arkaisk rätt	101
<i>Pia Letto-Vanamo</i> Internationella idéer och den nationella realiteten	115
<i>Sigurður Línfal</i> At sælge viden	129
<i>Bo H. Lindberg</i> Salus publica och dominium: korporativism och äganderätt i tidig ny tid.	143
<i>Dag Michalsen</i> Rettsvitenskapens mange identiteter – bidrag til den rettsvitenskapshistoriske metode.	171

<i>Kjell Å. Modéer</i> Östersjöområdets rättsliga kartor – rättskulturella konstruktioner i förändring.	193
<i>Rolf Nygren</i> Reflexioner om den svenska kommunala självstyrelsen – ett svenskt-finskt rättsarv.	207
<i>Päivi Paasto</i> Om äganderättens ursprung i den nordiska och den europeiska diskussionen på 1800-talet.	223
<i>Claes Peterson</i> Debatten om 1826 års förslag till en allmän civillag – en svensk kodifikationsstrid?	245
<i>Heikki Pihlajamäki</i> ”At synd och laster icke skall blifwa ostraffade”: straffrättsligt appellationsförbud i svensk rättshistoria	265
<i>Marie Sandström</i> Den svenska modellen – en juridisk metodlära i tre platta paket.....	291
<i>Ditlev Tamm</i> Holbergs naturret og nordiske retsvidenskab	311
<i>Heikki Ylikangas</i> Tvisten om nybyggarrättigheter som orsak för storskiftet	325
Författare	345

Mia Korpiola

Kyrkotukt för hela folket: hertig Gustafs av Saxen ”horerij” och luthersk kyrkodisciplin i Sverige på 1500- och 1600-talen¹

Inledning

Den 18 februari år 1596 klagade herr Olaus Olai Helsingus, kyrkoherden av Sigtuna², vid Uppsala domkapitel ”wppå Hertighens bislåperska wppå Ekolsund, som Ingen förmaningh höra will, och affstå mz sit horerij”.³ Så började anteckningen i domkapitelsprotokollet om Uppsala domkapitels bråk med hertig Gustaf av Saxen-Engern-Westfalen (1570/4–1597), Gustav Vasas namne och dotterson, kusin till härskande kung Sigismund Vasa (reg. 1592–1599). Dispyten angick den ogifte hertigens förhållande med sin bislåperska eller mätress och den lutherska kyrkotukten som i princip gällde hela folket. Detta ansåg åtminstone kyrkan.

Lyckligtvis för oss kan de relativt korta anteckningarna i Uppsala domkapitelsprotokoll kompletteras med två bevarade brev av hertig Gustaf av Saxen till domkapitlet i Svenska prinsars och prinsessors arkiv på Riksarkivet i Stockholm. Dessa källor belyser tvisten från båda sidorna: vi får höra både prästerskapets och hertigens synpunkter samt olika versioner av händelserna. Dessutom kompletterar källorna varandra. För övrigt har jag strä-

¹ Jag vill tillägna denna artikel min lille son Mikael som föddes den 20 augusti och som jag väntade när jag skrev artikeln. Lyckligtvis behöver jag inte kyrkotas efter hans födsel, eftersom seden avskaffades i Finland fyrtio år sedan, år 1964. För övrigt vill jag tacka hjärtligt Nalle Valtiala för hans hjälp med språket.

² Enligt Joh. Er. Fant (*Upsala ärkestifts herdaminne*, I–III. Uppsala 1842–1845, s. 445–446) hade herr Olof (1540–1603) blivit kyrkoherde i Sigtuna den 26 maj år 1589.

³ 18.2.1596, Uppsala domkapitelsprotokoll (härefter UDP) A I:1, Upplands landskapsarkiv, Uppsala (härefter ULA), 108v.

vat efter att sätta denna episod i sin tidsenliga kontext för att förklara dess betydelse i 1590-talets Sverige som ett steg mot målet att tillämpa den lutherska kyrkodisciplinen i hela samhället. I praktiken var det svårt att genomföra detta projekt speciellt i samhällets övre skikt: kungahuset och adeln. Men hertigens svårigheter att få sin mätress kyrkotagen demonstrerar kyrkans principiella ståndpunkt att få kyrkodisciplinen genomförd i samhällets alla stånd. Episoden måste dessutom ses mot bakgrunden av kyrkans strävanden att få adeln att underordna sig, sina familjer, tjänare och landbönder kyrkotukten och den kyrkliga jurisdiktionen. Men innan vi sätter fallet i sin kontext och betraktar det som en tidsbunden företeelse, bör vi koncentrera oss på händelseförloppet som börjar med hertig Gustaf av Saxen.

Hertig Gustaf av Saxen, hans oäkta barn och konkubin/er

Hertig Gustaf var det enda överlevande barnet till prinsessan Sofia Vasa av Sverige (1547–1611), Gustav Vasas och Margareta Leijonhufvuds fjärde dotter, och hertig Magnus av Sachsen-Lauenburg (1543–1603).⁴ Paret gifte sig i Sverige år 1568, men äktenskapet blev varken lyckligt eller *de facto* långvarigt. Magnus var inget gott parti finansiellt eftersom han inte hade tillräckligt med egendom för att försörja sin fru, och paret fick stanna i Sverige där Magnus var i militär tjänst och därför uppehöll sig med sin fru på godsens Venngarn och Ekolsund. Magnus kom att slösa merparten av Sofias hemgift och arv för att skaffa sig legotrupper som plundrade städer och resenärer i Tyskland, vilket förorsakade diplomatiska problem för Sverige. Ej heller i Sverige uppförde sig Magnus bättre, utan han behandlade kungliga tjänare, sina förläningsbönder och sin fru så illa att kung Johan III (reg. 1568–1592) sist och slutligen blev tvungen att utvisa sin svåger ur landet. I Tyskland råkade Magnus i tvist med brodern, hertig Franz II av Sachsen-Lauenburg (1547–1619) och denne fick lov av kejsaren att få fängsla brodern år 1581.

⁴ Enligt Nanna Lundh-Eriksson (*Sveriges prinsessor 1539–1829*. Stockholm 1929, s. 110) var sonen Gustaf, född år 1570, det enda barnet, men enligt von Warnstedt (Warnstedt Christopher von, *Hertig Gustaf av Sachsen-Lauenburg och den svenska ätten Rutenkrantz, Släkt och Hävd* 1993, s. 342, 348) fick hertigparet minst sex barn mellan 1569–1577, men alla dessa utom den yngste sonen Gustaf, född 1574, dog unga. Kung Erik XIV:s astrologibok (Rålamb. sam. 4:o nr. 91, Kungliga Biblioteket, Stockholm, s. 140) påstår att hertig Gustaf föddes ("Nascitur Illustris Gestaff dux Saxonie filius ducis Magni Saxoniae") den 31 augusti år 1570.

Efter över två decennier av fångenskap avled hertig Magnus på Ratzeburg slott i Tyskland.⁵ Men hertiginnan Sofia – som hade blivit "huvudsvag" – och sonen Gustaf bodde kvar i Sverige. Hertig Karl av Södermanland (1550–1611) ansåg att systemen var en för vek uppfostrare som skämde bort sin son, vilken hade för mycket självsvald och för lite lärdom. Därför tog hertigen unge Gustaf till sitt hov och ordnade för hans studieresor utomlands (t. ex. Padova) 1591–1593.⁶ Efter hemkomsten bodde hertig Gustaf med sitt följe på Ekolsund, där även hans moder vistades, och på Venngarn.

Man har traditionellt⁷ ansett att hertig Gustafs konkubin och modern till hans barn var adelsfröken Anna Knutsdotter [Lillie af Ökna].⁸ Det antyds ofta att Anna Knutsdotter födde sin älskare flera barn av vilka sonen Magnus (d. 1640), som enligt somliga uppgifter var född i Stockholm på 1590-talet, enligt andra 1594/5, skall ha blivit adlad Rutencrantz efter det sachsiska vapnet.⁹ Paret lär även ha haft flera barn av vilka Elgenstierna nämner dottern Birgitta/Brita, född ca 1597. Mellan dessa menar Wernstedt att paret skulle ha fått två söner: Knut (f. ca 1595) och Gustaf (f. ca 1596).¹⁰ Hans Gillingstam påpekar dock att Wernstedt inte har källförteckningar för uppgiften angående sonen Knut. Dessutom betvivlar han att Birgitta Rutenkrantz skulle ha varit hertig Gustafs dotter och menar att hon i stället var hans sons, Gustaf Rutenkrantz' dotter.¹¹ Det som verkar obestritt är alltså att hertig Gustaf hade två söner, Magnus (f. 1594/5) och Gustaf (f. ca 1596).

⁵ Lundh-Eriksson 1929, s. 106–115; Warnstedt 1993, s. 340–342.

⁶ Lundh-Eriksson 1929, s. 117–119; Warnstedt 1993, s. 342–343.

⁷ Elgenstierna Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser VII*. Stockholm 1932, s. 757; Elgenstierna Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser VI*. Stockholm 1931, s. 669; Warnstedt 1993, s. 351. Även Almquist – antagligen förlitande sig på Elgenstierna – anger att anteckningen i 1602 års rustjänstlängd av "hertig Gustafs frilla på Hallkved" menar just Anna Knutsdotter [Lillie af Ökna], Almquist Jan Eric, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*, Skrifter utgivna av rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola 3. Stockholm 1960 (härefter Almquist 1960a), s. 42.

⁸ Hennes föräldrar var riddaren, lagmannen och ståthållaren Knut Knutsson [Lillie af Ökna] (d. 1596) och Anna Nilsdotter Bese (d. 1581). Föräldrarna gifte sig 1558 eller tidigare och fick även sonen Knut (d. 1636). Efter Anna Nilsdotters död gifte Knut Knutsson om sig med den ofrälse Malin Larsdotter med vilken han fick dottern Marta, Elgenstierna Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser IV*. Stockholm 1928, s. 669; Elgenstierna 1931, s. 605.

⁹ Elgenstierna 1931, s. 605; Elgenstierna 1928, s. 669.

¹⁰ Elgenstierna 1932, s. 757; Elgenstierna 1928, s. 669; Warnstedt 1993, s. 351.

¹¹ Se Hans Gillingstams kommentarer till Warnstedts artikel, Gillingstam Hans, *Släkt och hävd* 1994, s. 100–102.

Men var Anna Knutsdotter faktiskt deras moder? Enligt Gillingstam nämns identiteten hos hertig Gustafs mätress(er) inte i dåtida källor varför det är omöjligt att veta vem hon/de var. Uppgiften att hon var Anna Knutsdotter [Lillie af Ökna] härstammar från 1700-talet, vilket inte nödvändigtvis är pålitligt, och Gillingstam tror snarare att hertig Gustafs söner hade olika mödrar. Möjligtvis hette en av dessa Catharina Mattsdotter, och i något skede efter hertig Gustafs död och efter mars 1598 tycks hon ha gift sig med barberaren Alexander Raab.¹² Någon kvinna nämns inte bland hertigens hovfolk vid hans död år 1597. Ingen Anna eller Catharina nämns heller bland hertiginnan Sofias hovdamer, vilket innebär hennes hovmästarinna fru Brita, två eller tre jungfrur (Elsa och Gertrud), två kammarpigor (Ingrid och Kerstin) och en anonym kammarhustru.¹³ Om man vill spekulera kan man då tänka sig att hertiginnans kammarhustru eller den möjliga tredje jungfrun skulle ha kunnat vara den mystiska mätressen. Å andra sidan är det kanske troligare att hon inte räknades bland hertigens eller hertiginnans officiellt anställda hovfolk utan att hon vistade mer temporärt och inofficiellt hos hertigen. Tyvärr nämner Uppsala domkapitels protokoll henne inte, utan hon kallas bara *skökia, hon* eller *bislåperska*. Men inte namnger hertigen henne heller utan kallar henne *den Personen, som här opå gården wistas* eller *hon*. Konkubinen förblir – antingen av likgiltighet eller finkänsla – alltså anonym i våra källor. Men det enda som verkar säkert enligt dokumenten är att hon hade fött hertig Gustafs barn kanske på senhösten 1595 eller vid årsskiftet 1595–1596.

Den uppenbara syndaren och kyrkotukten: kyrkotagning, bot och bättring

En kvinna som hade fött barn skulle tas i kyrka cirka fyrtio dagar eller sex veckor efter förlossningen. Denna regel var ursprungligen en biblisk

¹² Gillingstam 1994, s. 100–101.

¹³ Högborne Furstes /: Christelig i åminnelse:/ Hertig Gustafz til Saxens hoffolck sampt deres betalningh och Pest, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, Riksarkivet, Stockholm (härefter RA); 1597 Mantall Påå H. N. Furstinnes af Ekolsundh hof, som skola bekomma sörgher kläder till begrafningen, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA: enligt denna lista hade hertiginnan Sofia tre jungfrur, men enligt listan av persedlar levererade till hertiginnans hovfolk till hertig Gustafs begravning (1597 Thessa effter:ne Partzeler – –, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA) nämns bara två jungfrur, Elsa och Gertrud.

rengöringsakt, eftersom kvinnan hade blivit rituellt oren i och med förlösningen. Under medeltidens lopp blev tacksägelsefunktionen mer och mer betonad fast efter reformationen dömde de reformerade kyrkorna helt rengöringselementet och poängterade tacksägelseritualen.¹⁴ Detta element passade dock illa ihop med attityden till mödrar med oäkta barn. Eftersom dop och kyrkotagning var kyrkliga riter som den lutherska kyrkan omvandlade under andra halvan av sextonhundratalet till tämligen effektiva kontrollmedel, var det naturligt att denna kontroll berörde först och främst kvinnorna.¹⁵ Utomäktenskaplig graviditet var ett obestridligt bevis på sexualbrott och därför föll kvinnorna lätt offer både för världsliga straff och för kyrkotukt. Domkapitlets kritik mot hertig Gustafs leverne var indirekt och riktad först och främst mot hans konkubin, fast redan år 1553 hade Vadstena artiklar stadgat att alla som "liggia uthi openbara synder", som till exempel hor, boleri och kätteri och som inte gjorde bättring, skulle vägras sakramentet. Nova Ordinantia från år 1575 klagade att "Sacramentz Suermare, och andra ogudachtiga menniskior" inte högaktade det vördnadsvärda sakramentet utan gick till nattvarden "then höga handell till spott och wanähra". Sådana uppenbara syndare var till exempel de som "witterliga" låg i lönskaläge eller horeri.¹⁶ Dessutom poängterade ärkebiskop Andreas Laurentii Björnram (äbp 1583–1591) att bolare skulle bli uteslutna ur församlingens gemenskap på samma sätt som bolerskor och stå i vapenhuset.¹⁷

Kyrkoordningen från år 1571 insisterade på att kvinnor som hade fött oäkta barn skulle kyrkotas först efter att de hade lovat bot och bättring.¹⁸

¹⁴ Om kyrkotagningen, se Lempiäinen Pentti, *Lapsensynnyttäjien ja morsianten kirkkoonotto*. Helsinki 1969, s. 9–13, 29; Gustavsson Anders, *Kyrktagningsseden i Sverige*. Lund 1972, s. 169–184; Cressy David, Purification, Thanksgiving and the Churching of Women in Post-Reformation England, *Past and Present* 1993, s. 118–121.

¹⁵ Korpiola Mia, *Between Betrothal and Bedding: The Making of Marriage in Sweden 1200–1610*. Vantaa 2004, s. 284–292; Lempiäinen 1969, s. 37, 42–44, 48, 106–111. Se även Nova Ordinantia, *Kyrko-Ordningen och Förslag dertill före 1686* (härefter KOF) I, Handlingar rörande Sveriges historia, 2. serien. Stockholm 1872, s. 226.

¹⁶ Vadstena artiklar 1553, Otto Ahnfelt (utg.), *Bidrag till Svenska kyrkans historia i sextonde århundradet*. Lunds universitets års-skrift 1895, s. 1–46; Nova Ordinantia, *KOF I*, s. 230–231.

¹⁷ Ärkebiskop Andreas Laurentii Björnrams visitationsartiklar af år 1585, Emanuel Linderholm (utg.) Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen, *Kyrkohistorisk Årsskrift* (härefter KÅ) 1911, s. 98. Se även Handlingar från kyrkomötet i Uppsala år 1572, *Bidrag till Svenska kyrkans historia*, s. 25.

¹⁸ Om barnaqvinnors Kyrkiogång, Sven Kjöllnerström (utg.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning* (härefter KO 1571). Lund 1971, s. 64–65.

Men vad betydde det i praktiken? Att bota betydde bland annat att hela något som var sönderrivet eller fördärvat, medan bättring innebar människans sanna omvändelse från det onda till det goda genom att övergiva den förra vägen vilket angick hela människan ”med alla hennes Kraffter och ledhemoter”.¹⁹ Kyrkan hade redan i många århundraden tyckt att de, som hade syndat uppenbart så att alla hade vetskap om förbrytelsen måste ta uppenbar skrift, vilket innebar olika stadier. Enligt kyrkoordningen skulle syndaren klart och fullkomligt bekänna sin synd offentligt för Gud och församlingen, bedja till Gud om nåd och församlingen om förlikning, utlova bättring genom att försvära synden och visa kristlig lydnad genom att underkasta sig kyrkotukten och fullgöra det påbjudna kyrkostraffet. Denna plikt demonstrerade människans lydighet och sanna bättring, vilket tjänade allas bot på samma sätt som hennes synd tidigare hade varit till mångas förargelse.²⁰

Avlösningen förutsatte att man ville bättra sig, övergiva synden eller lasten och leva i Guds fruktan. Det tillhörde predikoämbetets plikter att förklara för syndaren hur brottet hade förargat Gud och församlingen. Förväntningen var då att syndaren skulle låta ”synden – gå till hiertatt” och visa sin syndaånger och botfärdighet genom att till exempel bekänna synden och begråta den, falla på sina knän och lova bot och bättring.²¹ När prästerna såg tecken på uppriktig själanöd, kunde människan klara sig med lindrigare kyrkostraff. En kvinna från Tibbela hade låtit sig hävdas av en landslöpare, men efter det hade hon plågats av ett så dåligt samvete att prästen fruktade för att hon skulle falla i förtvivlan ”om man något hårdt anfänger till att handla medh henne”. Domkapitlet i Uppsala tyckte att prästen skulle behandla henne vänligen och på det bästa sättet ”förty en sådana samwetz vpweckelse och plåge är thett störste kyrkiestraffet”.²² Delvis påverkades domkapitlets attityd troligen av det att synden inte var uppenbar, men delvis av att kvinnans ånger var så djup och äkta.

Bättringen hade alltså två sidor, den invärtes och den utvärtes aspekten, den senare kommande sig av den förra. Den uppriktiga bättringen måste

¹⁹ Kalm Ingvar, *Studier i svensk predikan under 1600-talets förra hälft med särskild hänsyn till Gamla Testamentets ställning*. Uppsala 1948, s. 154–155.

²⁰ Om vppenbara scrifft, *KO* 1571, s. 75, 77–78; Nova Ordinantia, *KOF I*, s. 229, 242–243.

²¹ Se t. ex. 27.8.1600, Stockholms domkapitels protokoll (härefter SDP) A I:2, Stockholms stadsarkiv, Stockholm (härefter SStA) 9; 3.9.1600, SDP A I:2, SStA, 10; 5.11.1600, SDP A I:2, SStA, 15; 19.11.1600, SDP A I:2, SStA, 16.

²² 17.12.1595, UDP, ULA, 97.

betyda en djupgående förändring i människans leverne eftersom detta klart visade om man hade tro eller otro.²³ Med andra ord måste den syndige för det första känna allvarlig ånger och bedrövelse över sin synd; för det andra skulle han/hon be Gud om förlåtelse för synden och förnärmelsen; och för det tredje skulle han/hon sedan beflita sig om att vandra efter Guds bud och vilja, "så mycket möjligt vara kan". Man utgick ifrån att syndaren skulle undvika att falla igen: "fly rum, personer och annat som giffuer tilfelle och orsaak til synd" samt flitigt be Gud att han skulle nådigt hjälpa till bättring och bevara från djävulen.²⁴ Det förändrade levernet kunde innebära att man gifte sig för att undvika frestelsen för boleti eller andra sexualbrott eftersom äktenskapet var instiftat som det lagliga sättet att undfly "annor oloflig beblendelse". Dessutom skulle man sky "sådana lättfärdiga Personer, som råda och hjälpa till, at sådana synder må bedrifwas" och i stället älska allvarliga och gudfruktiga människor som snarare förhindrade än främjade synder.²⁵

Förutsättningen för kyrkotagandet, utlovandet av bot och bättring, diskuterades även på synoden i Strängnäs år 1585. Vad skulle man göra med konor som hade tre eller fyra oäkta barn och inte ville göra bot? Det beslöts att efter det första oäkta barnet skulle kvinnan kyrkotas efter att ha uppenbarligen bekänt sina synder, och andra gången skulle man ta henne i kyrka "medh stoor bön". Dessutom skulle hon ha flera dannemän och -kvinnor som löftesmän. Om hon ännu förleddes till synden, skulle hon exkommuniceras och behandlas som en hedning tills hon gifte sig.²⁶ I sådana fall tolkade man att kvinnan inte ville undfly synden och leva ett tuktigt liv utan hon ansågs som en förhärdad hora. Domkapitelsprotokollen från Stockholm, Uppsala och Västerås från 1590-talet innehåller många exempel på att mödrarna var tvungna att bevisa att barnen var avlade under äktenskapslöfte om de ville slippa att bli kyrkotagna som konor.²⁷

²³ Kalm 1948, s. 160.

²⁴ Om hemligh scrifftermål, *KO* 1571, s. 73–74; Synodalstatuterna av Åbo (1573), G. G. Hällström (utg.), *Samling av domkapitlets i Åbo Circulär-Bref ifrån år 1564–1700, Supplement I*. Åbo 1836, s. 29; Rätt bön om syndaförlåtelse. Predikan inför konungen, hållen i Stockholm den 13 augusti 1617, B. Rud. Hall (utg.), *Biskop Joh. Rudbeckius predikningar i urval och i moderniserad form*. Stockholm 1916, s. 88; Kalm 1948, s. 113–114.

²⁵ Admonitio ad regem, B. Rud. Hall (utg.), Till Johannes Rudbeckii karakteristik, *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*. Lund 1923, s. 9.

²⁶ Strängnäs synod 1585, Herman Lundström (utg.), *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång*, 2. serien, Strängnäs stift, Skrifter utgifna af kyrkohistoriska föreningen, II:4. Uppsala 1909–1911 (häfter *Svenska synodalakter II*), s. 24.

²⁷ Korpiola 2004, s. 284, 290–292.

Det var alltså senast på detta stadium som vi vet att prästerskapet ingrep i levernet på Ekolsund slott och vi lär att kyrkoherden i Sigtuna hade tagit itu med frågan om hertigens frillas kyrkotagning. Hertig Gustaf påstod att hans konkubin dittills inte hade varit skonad från en offentlig avkunnelse av hennes synd i församlingen utan att herr Olof redan på vintern hade ”huarkenn skonadt oss eller henne, vthan thet af Predikestolen förkunnedt”. Detta tyckte hertigen var opassande eftersom prästen inte hade följt det som hertigen själv kallade ”Apostlens Regla”, dvs. förmanat den syndige privat några gånger och först om ingen bättring kunde iaktas förkunnat synden offentligt för hela församlingen.²⁸ Fast detta förfaringssätt hade föreslagits i Georg Normans *Articuli Ordinantie* från år 1541, var det praxis att både uppenbara syndare och de som fått ett stort rykte för ett brott eller en synd skulle avhålla sig från nattvarden tills de hade gjort sig fria från talet.²⁹

Dessutom hade prästen följt kyrkoordningens stadgor och förmanat henne att ”affstå mz sit horerij”³⁰ innan hon kunde kyrkotas. Enligt hertigen hade herr Olof av Sigtuna besökt Ekolsund och frågat om konkubinen ville lova med fyra dannekvinnors ed att hon aldrig mer efter den dagen ville synda och ”herrans bud öfuerträda”. I detta fall skulle hon tillåtas att komma i Guds församling, men annars inte.³¹ Dessa krav verkar att vara i linje med den svenska kyrkans praxis på 1590-talet – särskilt om detta inte var hertigens frillas första oäkta barn. I ett motsvarande fall i Stockholm år 1596 fick konan Brita, som hade fått Vincentius Homo Deis barn och som hade varit utanför kyrkan i ett år, skaffa goda dannekvinnor för att gå i loven för henne att hon inte skulle synda så igen, innan hon skulle tas i kyrkan offentligt.³² Men hertig Gustafs konkubin hade inte lovat detta, vilket ledde till att Uppsala

²⁸ Hertig Gustafs av Saxon brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

²⁹ Georg Normans kyrkoordning på svenska, *Bidrag till Svenska kyrkans historia*, s. 13. Se även synodalstatuterna av Linköping 1590, Andrén Åke, Petrus Benedicti och synodbeslutet i Linköping år 1590, *KÅ* 1955, s. 247.

³⁰ Det att prästerskapet kallade synden ”horerij” betyder inte nödvändigtvis att hertigens mätress var gift. I andra fall kunde till och med vanligt lönskaläge kallas sodomiskt leverne (se nedan). Även i England användes orden *adultery* och *fornication* ibland liktydigt, Ingram Martin, *Church Courts, Sex and Marriage in England, 1570–1640*. Cambridge 1990, s. 239.

³¹ 18.2.1596, UDP A I:1, ULA, 108v; Hertig Gustafs av Saxon brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1595, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA; Hertig Gustafs av Saxon brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, *ibid*.

³² 3.8.1596, SDP A I:1, SStA, 50: domkapitelsprotokollet nämner uttryckligen att ärkebiskopen hade befallt prästen att följa detta förfaringssätt i fallet.

domkapitel våren 1596 skrev till hertigen om "then förargelige Personen" – som hertigen påstod att de kallade henne i brevet – som vistades på hans gård och som inte ville utfästa bot och bättring utan framhärda i sin synd.³³

Hertig Gustaf insisterade att han hade hört kvinnan efter domkapitlets brev, men hon hade ursäktat sig med att "högligen" neka att hon någonsin hade sagt så. Tvärtom. Hon ångrade sin överträdelse av hjärtat, hon ville gärna avstå från synden och bättra sitt leverne, men bara "så mycket henne kan ware mögeligit och menniskligit".³⁴ Detta kan man tolka så att hertigens bislåperska skulle fortsätta sitt samliv med den högättige älskaren. Detta påminner lite om "kånan" Marie Henriksdotter som var adelsmannen Scipio de Palmas bolskap i över två år och födde älskaren två barn. Enligt prästen, herr Anders, hade hon blivit offentligt intagen i kyrkan efter första barnet på det villkor att hon lovade att "hon wille aldrigh ther effther leggja sigh nedher medh honom". Detta löfte – om det nu ens var uttryckt på allvar – höll Marie Henriksdotter inte och efter andra barnet blev hon åter intagen på de villkoren att hon skulle sluta förhållandet och lämna socknen. Detta gjorde hon dock inte, utan Stockholms kapitel konstaterade att hon hade lovat bättring tre gånger, men i stället för att hålla sitt ord hade hon ljugit för prästen.³⁵ Förståeligt nog tycks herr Olof ha förhållit sig skeptiskt till hertigens konkubins strävan att undvika synden och leva kyskt så länge hon förblev i hans hushåll och det är lika förståeligt att hertig Gustaf inte uppskattade ett villkor som skulle ha hållit hans älskarinna ifrån hans säng. Herr Olof meddelade domkapitlet att hertigen hade jämfört det med inkquisitionen att en botfärdig människa skulle ha löftesmän för att kunna gå i kyrkan. Det rapporterades även att hertigen hade hotat slå ärkebiskopen i huvudet.³⁶ I sitt andra brev nekade hertigen dock att han skulle ha hotat ärkebiskopen eller kapitlets medlemmar med hugg och slag.³⁷

³³ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

³⁴ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA. I samma brev konstaterade hertigen att hans hovtjänare befanns inte driva "någre vppenbarlige groffue synder – –, för huilket wij tacke Gudh then Alzmechtegeste". Han framhävde även att han inte ämnade tolerera någon i sitt furstliga hov "som icke gerne hörer Gudtz helige ordh, tager sig til wære för synder så mycket honom mögeligit och meniskligit är och i sit lefuerne och vmgenge steller sig ärligen och oprichteligen".

³⁵ 11.1.1598, SDP A I:1, SStA, 113.

³⁶ 18.2.1596, UDP A I:1, ULA, 108v.

³⁷ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

Men hertig Gustaf dolde inte sina åsikter om kyrkodisciplinen. Han tyckte att det var ett ”olideligit ochristeligt welkor, enom swagom Menniskiom förestelt, och i Gudz försambling ohörligit och obrukeligt, att oska och begära thet som omögeligit är, til adt lofua och tilseia myket mera att holla.” Han hänvisade till Syraks text att även den rättfärdige föll sju gånger om dagen och påminde att det var omöjligt för en människa att leva utan synd. Hertigen avslutade genom att utmana kapitlet med en viss fräckhet: ”Men om i Wethe eder för alle synder frije, måge I dhå kaste förste stenen.”³⁸ Dessutom tyckte han att herr Olof borde ha skilt mellan uppenbarliga och grova samt mindre och alldagliga synder.³⁹ Hertigen tyckte tydligen att lönskaläge och boleti tillhörde den andra kategorin. Synpunkten delades inte av prästerskapet som betonade att både Kristus och Paulus hade räknat all lösaktighet och allt boleti lika högt som hordom: alla synder emot sjätte budordet utslöt människan ifrån Guds rike. Efter antingen lönskaläge eller boleti skulle prästen dessutom ta båda syndarna offentligen in i församlingen och de som fortfor i boletiet skulle exkommuniceras.⁴⁰

I sitt brev till domkapitlet, daterat den 15 maj år 1596, ansåg hertigen även att det var konstigt (*selsynt*) att domkapitlet anklagade kvinnan för synden utan laga vittne. Dessutom hade ingen, påstod hertig Gustaf, begärt någon bättring av henne. Han fortsatte genom att färggrant beskriva hur två präster hade besökt hans konkubin i hans frånvaro: båda hade varit så fulla att de knappast kunnat gå ”mykit mindre wettat huad the hafue giordt heller talat”. Den ene hade gråtit, medan den andre hade ”snorkat och Porkat”, bannat och överfallit henne med stränga och hårda ord. Slutligen hade frillan sagt dem ”doch blödeligen” att de skulle återkomma till frågan när hertigen själv kunde vara tillstädes. Då hade prästerna avlägsnat sig och sedan dess hade ingen annan präst trängt sig dit. Hertigen nekade att hon skulle ha över-

³⁸ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA. Se även Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, *ibid*.

³⁹ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 27.4. 1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA; Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, *ibid*.

⁴⁰ Georg Normans kyrkoordning på svenska, *Bidrag till Svenska kyrkans historia*, s. 13; *Svenska synodalakter II*, s. 31, 33; Uppsala kyrkomöte 1572, *Bidrag till Svenska kyrkans historia*, s. 29; Cnatingius Hans, Synodalartiklar för Skara stift från 1596, *KÅ* 1952, s. 177. Se även 8.6.1544, Gustaf I:s påbud och stadga om böndagars hållande, P. E. Thyselius (utg.), *Handlingar till Sverges reformations- och kyrkohistoria under Konung Gustaf I. II*. Stockholm 1844–1845, s. 225–227.

fallit dessa två präster med trotsiga ord.⁴¹

Herr Olof tillade att kvinnan ändå hade gått i kyrkan och i sin bänk, men han framhöll att hon inte hade blivit intagen i enlighet med kyrkoordningen.⁴² Kapitlet tyckte att pastorn inte skulle ge efter för att hans auktoritet och kyrkodisciplinen skulle upprätthållas, fast *capitulares* tyckte att han hade förtjänat att mista sitt prästegäld för att han hade försummat sin plikt och inte flitigt "gjort sit kaall och embethe". Kapitlet anmanade nu herr Olof att förmana hertig Gustafs mätress att hålla sig från kyrkan tills hon hade förlikt sig med Gud och församlingen. Men ifall hon trotsade prästens råd och deltog i gudstjänsten, skulle herr Olof genast gå ut ur kyrkan och vägra att hålla gudstjänst.⁴³ Hertig Gustaf förnekade dock att hans frilla skulle ha gått i kyrkan prästeämbetet och kyrkoordningen "till trotz och föracht" fast kapitlet hade blivit berättat så. Hon hade nämligen skickat två av hertigens tjänare till herr Olof för att förfråga sig om hon kunde gå in och höra Guds ord. Herr Olof hade då varken nekat eller jakat utan skjutit över ansvaret på henne. Hon kunde gå in och höra Guds ord efter eget skön, om hon ville det själv. Därpå hade hon gått i kyrkan. Hertigen påpekade att om herr Olof berättade något annat, kunde hans tjänare överbevisa domkapitlet om motsatsen, eftersom allt i sanning hade skett som hertigen hade berättat.⁴⁴ Det verkar som om herr Olof var i en klämma mellan domkapitlet och hertigen, och han försökte lovera mellan båda. Domkapitlet hotade honom med avsättning av prästgäldet och hertigen hotade honom med ekonomiska repressalier och möjligen även fysiskt våld: åtminstone skrev herr Olof Uppsala domkapitel i maj att hertig Gustaf hade hotat honom med att vilja slå båda armarna av honom.⁴⁵

⁴¹ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA; Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, *ibid.*; Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

⁴² 18.2.1596, UDP A I:1, ULA, 108v.

⁴³ 18.2.1596, UDP A I:1, ULA, 108v.

⁴⁴ Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

⁴⁵ 5.5. 1596, UDP A I:1, ULA, 116.

Adelns sexualbrott och prästerskapet: tiga eller tjalla

På medeltiden och 1500-talet ansågs det tämligen normalt att särskilt ogifta adelsmän hade tillfälliga förhållanden med kvinnor ur lägre stånd eller långvarigare mätresser. Här visade kungarna, t. ex. kung Karl Knutsson [Bonde] (reg. 1438–1440, 1448–1457, 1464–1465, 1467–1470), riksföreståndaren Sten [Gustavsson] Sture (reg. 1470–1497, 1501–1503) och högaristokratin, t. ex. rikshovmästare Ture Jönsson [Tre Rosor] (d. 1532) eller riksrådet Åke Hansson [Tott] (d. 1510), gott exempel.⁴⁶ Gustav Vasa tycks inte ha haft konkubiner eller oäkta barn vare sig före eller efter äktenskapen, vilket var exceptionellt, men hans fyra söner, Erik XIV (reg. 1560–1568), Johan III, hertig Magnus av Östergötland (1542–1595) and Karl IX (reg. 1599–1611), alla kompenserade sin faders brist genom att ha föräktenskapliga förhållanden och oäkta barn i sina unga år.⁴⁷ Några protester eller något ogillande tycks inte ha hörts från prästerskapet.

Men attityderna höll på att förändras som hertig Gustafs konflikt med ärkebiskopen antyder. Kyrkan och kungen ansåg i *Nova Ordinantia* från år 1575 att prästerskapet hade fullmakt att andligen straffa de obotfärdigas samt absolvera de botfärdigas synder. Denna uppgift var erhållen av Kristus själv och verkställdes av hans tjänare på hans befallning. *Nova Ordinantia* förnekade uttryckligen att prästerskapet skulle ta hänsyn till personens status (*icke – – haffua anseendhe til personen*) i tillämpningen av kyrkodisciplin och offentlig botgörelse. Ingen skulle skonas ”[t]y fulmackten till att lösa och binda geller så wel emoot högga som lågha, och skier icke sådant för nogors

⁴⁶ Kung Karl Knutsson gifte sig med sin frilla Kristina Abrahamsdotter kort före sin död för att legitimera sonen Karl Karlsson, medan Sten Stures oäkta dotter Birgitta troligen var avlad och född före faderns äktenskap med Ingeborg Åkesdotter [Tott], Aalto Seppo, Keskiaika (n. 1150–1523) i *Suomen hallitsijat. Kuninkaat, keisarit ja presidentit*. Porvoo 2001, s. 87, 91, 97, 99; Gillingstam Hans, Sofia Gyllenhielms modernehärstamning, *Genos* 1950, s. 35–38; Runnquist-Olsson Greta, Hertig Magnus av Östergötland. En psykiatrisk studie, *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift* 1987, Supplementum, s. 131.

⁴⁷ Erik hade några frillor före Karin Månsdotter men fick två döttrar åtminstone med Agda Persdotter. Medan Johan var ogift fick han två döttrar och två söner med frillan Karin Hansdotter. Hertig Magnus hade tre döttrar med två skilda mätresser, medan Karl IX fick sin son Karl Karlsson Gyllenhielm före sitt första äktenskap. Se, t. ex. Gillingstam 1950, s. 37–38; Runnquist-Olsson 1987, s. 45–46, 59, 133; Warnstedt Christopher von, Hertig Magni ‘förtidshustrur’ och deras barn, *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift* 1987, Supplementum, s. 149–154, 164–166; Elgenstierna Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser III*. Stockholm 1927, s. 292.

persons skull, vthan för syndennes skull."⁴⁸ Oron gällde troligen först och främst adeln, men enligt Kjöllnerström kunde ståndpunkten dock "icke upprätthållas vare sig i praktiken eller teorin."⁴⁹ Den skotska presbyteriska kyrkan hade likadana problem: fast alla förbrytare skulle göra offentlig plikt oberoende av deras status (*without exception of persons*), i praktiken hände detta sällan.⁵⁰

Hertig Gustafs var inte ett enstaka fall, eftersom det finns även andra tecken på att ärkebiskop Abraham Angermannus (äbp 1594–1599) ville utvidga kyrkodisciplinen så att den även i praktiken omfattade adeln. Claes [Vernersson] Slatte var angiven för boleri och underlåtenhet att delta i sakramentet i flera år – det senare var kanske en konsekvens av det förra.⁵¹ Även Nils [Nilsson] Bröms av Locknevi hade en konkubin (*bijsläperska*) och flera oäkta barn. Han blev påmind om att bolare och andra grova syndare aldrig skall ärvta Guds rike utan dömas av Herren och kastas i evig tid i sjön som brinner med svavel och eld. Ärkebiskopen skickade honom ett obligationsbrev att undertecknas i vilket Bröms skulle avstå från sitt otuktiga och sodomitiska (!) leverne. Därtill skulle han ha sin kyrkoherde och två andra män som löftesmän att han förvisade sitt "lösa skiökje partij" från sina gårdar och gods. Om han syndade på nytt och på så sätt blev en "Gudz ordz och wilies förargelige förachtare", skulle dessa män vara hans åklagare och han skulle vara tvungen att lida kyrkans strängaste straff. Det är knappast överraskande att Bröms vägrade både att gå med på detta och att infinna sig hos ärkebiskopen, men han skickade bud med prästen till Angermannus att han ämnade gifta sig så snart han med Guds hjälp hittade ett gott parti. Ärkebiskopen lät sig inte imponeras av Bröms' attityd utan beordrade att denne skulle sättas utur församlingen om han vägrade underteckna obligationen och exkom-

⁴⁸ Nova Ordinantia, *KOF I* s. 257; Kjöllnerström Sven, Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682, *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 11*. Stockholm 1944, s. 31, 37.

⁴⁹ Kjöllnerström 1944, s. 37.

⁵⁰ Graham Michael F., *The Uses of Reform: "Godly Discipline" and Popular Behaviour in Scotland and Beyond, 1560–1610*. Studies in Medieval and Reformation Thought 58, Leiden 1996, s. 261–262, 283. Man bör dock minnas att kyrkotuktens karaktär och funktioner varierade från ett landskap eller land till ett annat innan man kan jämföra dem med varandra, se t. ex. Schilling Heinz, 'History of Crime' or 'History of Sin'? – Some Reflections on the Social History of the Early Modern Church Discipline i E. I. Kouri – Tom Scott (red.), *Politics and Society in Reformation Europe. Essays for Sir Geoffrey Elton on his Sixty-Fifth Birthday*. London 1987, s. 290–291, 294–295, 303.

⁵¹ Landeryd sochen, Otto Holmström (utg.), *Ärkebiskop Abrahams räfst*, Skrifter utgifna af kyrkohistoriska föreningen IV:1. Upsala 1901, s. 148–149.

municeras om han inte ångrade sig.⁵² Bannlysningen verkställdes om inga förmaningar hjälpte utan människan envist framhärdade i synden och tredskade. Den bannlyste fick inte delta i gudstjänsten med undantag av att höra predikan i vapenhuset, och människorna – utom hans familj och tjänare – fick inte umgås med honom utan han skulle vara ”aff allom hållen såsom een Hedninge och Publican”.⁵³

Dessa fall tycks ha handlat om långvariga förhållanden eller mer eller mindre offentliga konkubinatförhållanden. Helt tillfälliga förbindelser som adelsmän hade med ofrälse kvinnor, till exempel pigor, behandlades säkert ytterst sällan på ting, eftersom de angick bara parterna och männen kunde väl kompensera den kvinnliga parten och även sköta om eventuella barns underhåll. På grund av detta kan man anta att vanligen lämnade dylika fall inga spår efter sig i källorna.⁵⁴ Ärkebiskop Abrahams visitationsprotokoll nämner dock ett skandalöst fall där junker Olof Bosson⁵⁵ hade lägrat eller våldtagit en kvinna på slottet i Söderköping.⁵⁶ I ett annat fall var det rena slumpen att lönskaläget kom i dagen. Nämligen Tomas Krih, rådmannen i Vadstena, misstänkte sin piga Elin för att ha tjänat honom ”otroligenn”. Tomas hade dock inga bevis mot Elin för stöld och hon nekade till brottet. Men rådmannen, som visste att pigan hade pengar, var misstänksam och ville veta var hon hade fått dem. Då måste Elin erkänna att en adelsjunker som gästade rådmannen hade givit henne sex marker för att han ”fick hafua sin willie med henne”.⁵⁷ Agnis Thomasdotter från Åbo, som hade sex oäkta barn, alla med skilda män, påstod att antingen Torsten Stålhandske (1594–1644) eller hans äldre halvbroder Lydik Mattsson [Grönfelt] (d. 1629) var fadern till hennes tredje barn: eller, som hon själv tycks ha uttryckt sig, ”dem som större schegg hafuer af dem, han eger barnet”.⁵⁸ Adelsmannen Gyllenflög på

⁵² Locknewij sochen, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 61–62.

⁵³ Om bann, *KO 1571*, s. 82–84; *Ordning medh messone*, *ibid.*, s. 93; *Synodalartiklar för Skara stift från 1596, KÅ 1952*, s. 177.

⁵⁴ Se även Aalto Seppo, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartioina: seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. Helsinki: Suomen historiallinen seura 1996, s. 89 angående ogifta adelsmän och deras älskarinnor i mitten av 1600-talet.

⁵⁵ Han var möjligen den Olof Bosson [Oxehufvud] som dog före 1614.

⁵⁶ Sörköping stadh, *Ärkebiskop Abrahams räfst* s. 182.

⁵⁷ 27.11.1608, Georg J. V. Ericsson (utg.), *Vadstena stads äldsta tänkeböcker ("Domboken") 1577–1610*. Uppsala 1945–1952, s. 424.

⁵⁸ 22.10.1634, George Granfelt (utg.), *Utdrag ur Åbo stads dombok 1632–1634, Bidrag till Åbo stads historia VI*. Helsingfors 1890, s. 209.

Åland bolade med en hora som han varken ville gifta sig med eller släppa. Även om prosten Boëtius Murenus inte nämde fallet i sitt visitationsprotokoll, utom att han nämde att Gyllenflögs hushåll i Finström var "oskickeligt", meddelade han tydligen det till Åbo, eftersom domkapitlet beslöt att diskutera saken med landshövdingen. Vi får även veta att adelsmannen, löjtnant Stiernkors' frilla var Karin Månsdotter från Linköping.⁵⁹

Prästerskapet var knappast benäget att skvallra på sätesgårdarnas herrar och junkrar utan provokation eller tryck från sina överordnade.⁶⁰ I vårt fall hade hertig Gustaf året innan hotat de lokala prästernas ekonomiska intressen genom att vilja ta all kyrkosäd och prästernas vederlag, som tydligen betalades i säd, av prästerna i Vadsunda kontrakt och giva dem (bara) en daler för var sädestunna. Pastorererna klagade över situationen till domkapitlet som skrev ett brev om detta till hertigen.⁶¹ Fallet var kanske mindre ett angrepp på kyrkans privilegier än en respons på den rådande bristen på utsäde på våren 1595, över vilket bönderna runt Uppsala klagade till hertig Karl. Hertig Karl uppmanade ärkebiskop Abraham Angermannus att utlämna spannmål från domkyrkans förråd, dock mot ersättning.⁶² Men i januari 1596, alltså då tvisten om hertigens konkubins kyrkotagning började aktualiseras, klagade domkapitlet att Gustaf av Saxen höll inne (*förhåller*) tionden som var förlänade till universitetet (*Academien*). Detta klagomål framförde ärkebiskopen sedan till hertig Karl.⁶³ Dessutom rapporterades det igen i samband med tvisten om hans mätress' kyrkotagande att hertigen hade förbjudit allt sitt folk att betala tionden åt prästerskapet.⁶⁴ Fast hertigens förbud kan ha aktualiserats på grund av brist på spannmål,⁶⁵ togs liknande frågor inte upp för första gången i samband med adeln. Till exempel 1583 hade prästerskapet i Strängnäs stift klagat hos hertig Karl att vissa adliga inte enbart själva

⁵⁹ 29.4.1659, *Consistorii ecclesiastici aboënsis protokoller I-II* (härefter CEAP). Borgå 1899–1902, s. 292–293; jämför 23.6.1658, Kaarlo Österbladh (utg.), *Boëtius Murenus' acta visitatoria 1637–1666*. Borgå 1905–1908, s. 397. Om Stiernkors (möjligen Erik Mårtensson Stjernkors till Holma), se 19.1.1661, 31.1.1661, CEAP, s. 475–476, 487.

⁶⁰ Aalto 1996, s. 151–154, 166–169.

⁶¹ 29.1.1595, UDP A I:1, ULA, 43; 29.1.1595, UDP A I:1, ULA, 56.

⁶² Ohlsson Ragnar, *Abraham Angermannus: en biografisk studie*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 13. Lund 1946, s. 249–250.

⁶³ 21.1.1596, UDP A I:1, ULA, 100.

⁶⁴ 5.5.1596, UDP A I:1, ULA, 116.

⁶⁵ Ohlsson 1946 s. 286. Jämför Aalto 1996 s. 153: adeln kunde ta sin hämnd på länsmanen för sexualbrottsdomar genom att förbjuda sina landbönder att betala in vissa avgifter.

vägrade att betala tionden utan även förbjöd sina landbor att göra detta. Sådant missbruk förbjöd hertigen alldeles.⁶⁶ Hertig Gustaf förkroppsligade alltså både ringaktning för kyrkodisciplinen och hot mot prästerskapets ekonomiska intressen. Man kan anta att kränkandet av dess privilegier och friheter⁶⁷ provocerade kyrkan att svara med andliga medel, dvs. kyrkotukt, när frågan om kyrkotagandet aktualiserades.

Som vi märkte i fallet med hertig Gustafs frilla tyckte domkapitlet i Uppsala att herr Olof av Sigtuna hade försummat sin plikt och därmed förtjänade att mista sitt ämbete och sin prästegäld.⁶⁸ Detta motsvarade det cirkulärbrev som ärkebiskop Abraham Angermannus gav före sin visitation i Götaland: prästerna skulle till visitationsmötena ha skrivit ett register på alla brister eller förargelser angående lära eller leverne ”anten hoos höga eller låga, inthet anseandes haffua thill nogon person”. Om någon präst senare befanns ha dolt någon last, förverkade han därmed sitt ämbete och sin prästegäld och skulle inte längre vara ansedd som en ”trogen Guds tjänare”.⁶⁹ På samma sätt lät biskop Laurentius Paulinus Gothus av Strängnäs (bp 1609–1637) stämma Johannes Petri, kyrkoherden av Kernbo, år 1631 till domkapitlet för att svara varför han inte hade uppmanat en adelsman i hans församling att gifta sig med sin konkubin. Petri försvarade sig genom att förklara att han en gång hade diskuterat fallet med en kapitelmedlem. Men detta ansågs inte vara nog: han borde ha sökt stöd av hela kapitlet då han insåg att adelsmannen inte tänkte lyda. I sin sentens tyckte domkapitlet att Johannes Petri inte hade gjort sin plikt med tillräcklig iver och hängivelse utan varit för slapp med adelsmannen. För detta och ett par mindre försummelse skulle Johannes Petri böta fem daler.⁷⁰ I ett annat fall hade kyrkoherden i Nagu kyrkotagit hopmannen för Kimito friherreskap, Konrad von Nettelhorsts (d. 1679) älskarinna utan att i förväg ha konsulterat Åbo domkapitel om saken. Prästen försvarade sig genom att påstå att kvinnan skulle ha blivit galen (*hwfutsuagh*) om hon inte hade kyrkotagits. Kapitlet blev inte övertygat av förklaringen utan stämde kyrkoherden till kapitlet.⁷¹

⁶⁶ *Svenska synodalakter II*, s. 9.

⁶⁷ Hertig Gustafs av Saxon brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

⁶⁸ 18.2.1596, UDP A I:1, ULA, 108v.

⁶⁹ Ohlsson 1946, s. 272.

⁷⁰ Lundström Herman, *Laurentius Paulinus Gothus: hans lif och verksamhet (1565–1646) I–II*. Uppsala 1893, s. 326–327.

⁷¹ 15.5.1661, *CEAP*, s. 516.

Johannes Rudbeckius, som har ansetts vara den "våldigaste" av 1600-talets predikanter⁷² – klagade i sin botpredikan att "[h]oreri och lösaktighet går i svang hemligen och uppenbarligen; ringa straff följer därpå. De rika och mäktiga törs ingen tala åt, oafsedt om det gällde ett fult rykte; de ringare slippa med penningar."⁷³ Dessa klagomål baserade sig på situationen i verkliga livet men prästernas relativa maktlöshet eller ovilja att försöka tvinga adeln till bot och bättring var inte ett problem unikt i Sverige. Även i Skottland hade kyrkan liknande svårigheter. Den skotska kronan, oberörd av kyrkans krav, ville inte stadga dödsstraff för hor, eftersom adelns sexuella snedsprång var den alltför bekanta.⁷⁴ Men i Skottland var kungamakten inte fullständigt bakom kyrkans försök att tillämpa kyrkodisciplin på eliten: både kung Jakob VI och medlemmarna av aristokratin var oroliga över möjligheten att kyrkan inte tog tillräckligt stor hänsyn till rangskillnader. Den skotska kyrkans praxis att de ringa kunde döma de höga i den presbyterianska kyrkliga organisationen var en oroväckande, även revolutionär tanke eftersom adelsmännen ansåg att de bara kunde bli dömda av sina jämlikar.⁷⁵ Detta bekymmer tycks inte ha uttryckts i Sverige. I sin fullmakt för ärkebiskop Abrahams visitation nämnde hertig Karl tvärtom de stora och grova synderna och brotten som "gud bättre" begicks överallt i riket "så wäl ibland höge som låga" och delvis blev helt ostraffade.⁷⁶

I skotsk praxis tycks de lokala kyrkliga domstolarna (*kirk sessions*) ha lyckats få de maktavande att infinna sig vid deras sessioner lika ofta som de stämda i medeltal, men *de facto* hade de privilegierade bättre möjligheter att utsätta vittnen för påtryckningar, hala ut på processen, och i allmänhet förhindra domslutet.⁷⁷ Medlemmarna av den skotska aristokratin blev mer sällan anklagade för sexualbrott än den övriga befolkningen. Detta berodde troligen på att enbart elitens notoriska sexuella överträdelser föranledde åtgärder medan resten kunde ses genom fingrarna. Men å andra sidan var det skotska samhället inte vant vid centralmakt över de lokala aktörerna och de

⁷² Kalm (1948, s. 65) tycker att Rudbeckius' roll som predikant var så betydande att man skulle kunna kalla en hel tidsperiod efter honom.

⁷³ Våra synders myckenhet. Botpredikan öfver Daniels bön, bot- och bättringspredikan i Narva 14 juli 1615 samt i Västerås 1629, Biskop Joh. Rudbeckius predikningar s. 88.

⁷⁴ Michison, Rosalind – Leneman, Leah, *Girls in Trouble. Sexuality & Social Control in Rural Scotland 1660–1780*. Edinburgh 1998, s. 10.

⁷⁵ Graham 1996, s. 259–265.

⁷⁶ 15.12.1595, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 205–207.

⁷⁷ Graham 1996, s. 266.

traditionella intressena fick de lokala kyrkliga domstolarna ofta att nöja sig med symbolisk hörsamhet och erkännande av dess auktoritet.⁷⁸

Seppo Aaltos observationer angående Borgå härad 1621–1700 visar tvärtom att adelsmännen och de manliga ståndspersonerna var proportionellt de mest okyska fast det är möjligt att i början av Aaltos forskningsperiod var deras antal (åtminstone antalet tingsförda fall) underrepresenterat. Först när kronans och kyrkans lokala tjänstemän började arbeta i samråd på 1660-talet intensifierades kontrollen så att även adelsmännen måste svara för sina horerier och lönskalägen.⁷⁹ Men ibland kom kraven att ingripa från de adliga själva, t. ex. i samband med dispyter inom familjen. Junker Arn (Arendt) Bengtsson [Schack av Skylvalla] på Arnöberg⁸⁰ klagade över sin kyrkoherde Martinus' beteende i samband med andra tvistemål med prästen. Enligt Arn Bengtssons berättelse till Uppsala domkapitel hade han bett herr Mårten förmana hans broder Nils Bengtsson⁸¹ att avstå från ”thet onda lefuerne och horerij som han förde” med en sköka, men detta gjorde prästen inte, påstod Arn Bengtsson. Han snarare tvärtom styrkte broderns syndiga uppförande och ”vpweckte en ganska stoor owilie och fiendscap emillan bröderna så at the när hade slaget huarannan ihäl”.⁸²

Fast soldater och kringvandrande hantverkare, som inte var bundna till någon viss församling, var omöjliga för prästerna, i vars församling truperna vistades, att disciplineras var ändå adeln den samhällsgrupp vars beteende kyrkan hade svårast att kontrollera. Den sociala klyftan mellan det lägre prästerskapet och adeln, det ekonomiska beroendet av patronen i vilken kaplanen stod, till och med hotet om våld eller andra repressalier fick det lägre prästerskapet att tveka att utvidga kyrkotukten innanför sätesgårdarna. Detta problem delade Sverige med den övriga protestantiska världen. Till exempel i Skottland saknade kyrkan oftast förmågan att disciplinera adeln, som nog tidvis kunde gå med på att betala någon summa till kyrkans fattig-

⁷⁸ Graham 1996, s. 268, 279.

⁷⁹ Aalto 1996, s. 80–81, 151–153, 165–172.

⁸⁰ Arendt Bengtsson [Schack av Skylvalla] till Utö och Arnöberg var hertig Karls hovjunkare 1594, ryttmästare för Upplandsfanan 10.2.1599, överste för krigsmakten i Dorpat 1600 i november, men stupade vid Dorpat 1601; se Almquist Jan Eric, Åtten Schack av Skylvalla 1372–1617. Senaste släktredogörelse häröver, tryckt 1895, här kommenterad, rättad och i ny upplaga framlagd, *Släkt och hävd* 1960, s. 19–20 (Almquist 1960b).

⁸¹ Enligt Almquist (1960b, s. 19, 23) dog Nils Bengtsson [Schack av Skylvalla], som antagligen hade gift sig 1582, någon gång efter 1598 i landsflykt.

⁸² 21.5.1600, UDP A I:1, ULA. 176. Se även 9.4.1600, UDP A I:1, ULA, 173v.

kassa som botgöring. Adeln tog även sina tjänare under sina vingars skugga och immunitet.⁸³ På samma sätt klagade Strängnäs prästerskap år 1585 för hertig Karl över att lönskaläge, mökränkning och horeri bedrevs ostraffat i alla församlingar men i synnerhet "på store och små herregårdar".⁸⁴

Även om det blev vanligt under 1600-talets lopp i Sverige att adeln och ståndpersonerna kunde omvandla den dem ådömda kyrkotukten till böter, var den symboliska underkastelsen likväl mycket viktig. Åbo domkapitelsprotokoll från 1650- och 1660-talen innehåller till exempel flera sådana fall: Sidonia Footangel, som hade gift sig med en ofrälse man och som skilde sig från honom på grund av sitt äktenskapsbrott med sin dräng, skulle betala en daler silvermynt för varje söndag hon i annat fall skulle stå framför kyrkodörren i Masko. Hälften av dessa åtminstone fyra daler silvermynt skulle gå till Åbo domkapitel, hälften till sockenkyrkan. Adelsmannen J. Nautha från Lundo, som hade lägrat sin piga, skulle betala tio daler kopparmynt i tvåskiftes eller, om han inte hade pengar (!), "arbeta därför".⁸⁵ Domkapitlet debatterade om en passande summa då fru Maria Eleonora Preen, överste Anders Muncks [af Sommernäs] frånskilda hustru, begärde "slippa sit kyrkostraf – – med *penningar*" för sitt horeri med Olof Simonsson Galle. En av kapitelledamöterna konstaterade att när en adelsman hade en bisläperska, som han inte ville att skulle stå framför kyrkodörren på söndagar, skulle hon böta tjugo riksdaler. Men kapitlet beslöt efter diskussionen att fru Preen skulle betala tio riksdaler eller sexton daler silvermynt och därmed befria sig från kyrkostraffet.⁸⁶ Man bör dock komma ihåg att inte bara adelsdamer eller -herrar utan även andra människor kunde undvika den offentliga botgörelsen genom pengar. Visitationsprotokollen på Åland demonstrerar att en bolare skulle antingen stå kyrkostraff eller "lösa sig" med en tunna tjära, en annan "för sin otukt gifue två daler *guldmynt* [?]" eller stå två kyrkodagar uppenbar skrift och ha synden förkunnad från predikstolen, medan den tredje skulle antingen genast betala två riksdaler, vilket ansågs som en lindrig bot, eller "stige på hoorepallen i 4 kyrkiodagar".⁸⁷

Den kurländske adelsmannen Konrad von Nettelhorst ansågs av prosten vara i samvetskval efter att ha lägrat sin piga två gånger – vilket han dittills

⁸³ Michison – Leneman 1998, s. 15, 117–119.

⁸⁴ Stiftssynoden i Strängnäs år 1583, *Svenska synodalakter II*, s. 31.

⁸⁵ 24.3.1658, 21.4.1658, *CEAP*, s. 151, 159.

⁸⁶ 7.5.1658, 12.5.1658, *CEAP*, s. 170, 172.

⁸⁷ 19.10.1637, *Boëtius Murenius' acta visitatoria 1637–1666*, s. 13; 1642 & 1644, *ibid.*, s. 108; 28.7.1658, *ibid.*, s. 370.

hade förnekat – och ångrade sin synd ”af alt hierta”. Han ville nu gå till nattvarden fastän han ännu inte hade bötat på världsligt ting, vilket domkapitlet tillät efter att ha konsulterat hovrätten. Nettelhorsts förhållande med skomakardottern Judit Mårtensdotter, som hade fött hans barn, både före och efter hans trolovning med jungfru Barbro Spåre, var dessutom en av orsakerna till att trolovningen upplöstes.⁸⁸ Då Ernst Lindelöf (d. 1661) från Sagu hade lägrat sin piga och denna skulle tagas i kyrka var domkapitlet inte förvissat om adelsmannens botfärdighet, eftersom han inte hade talat om sin egen synd i saken. Därför förbjöd kapitlet honom tillträde till nattvarden förrän han hade gjort ”en san boot och bättring”, betalat för sig fem riksdaler och för ”konan sin” en riksdaler som skulle tillfalla Sagu kyrka.⁸⁹ I Skottland år 1575 måste kyrkliga myndigheter förbjudas att sälja dispensationer från offentlig botgöring i säcktyg för dem som hade råd att betala, vilket tyder på att detta hade varit möjligt. Även i andra fall finns det bevis för att den offentliga kyrkotukten var modifierad efter syndarens högre status.⁹⁰ Att omvandla offentlig bot till pengar verkar däremot i Sverige att vara en senare, stormaktstida företeelse fast denna allt starkare tendens att befria sig från kyrkotukten genom pengar var internationell i den tidiga nya tidens Europa.⁹¹ Denna snabba blick på svensk 1500- och 1600-talspraxis visar dock att kyrkan inte nöjde sig bara med att mekaniskt inkassera pengar: även de adliga syndarna skulle underkasta sig kyrkotukten och demonstrera uppriktig ånger för synden innan de ”slapp kyrkostraffet med penningar”.

Den kyrkliga domsrätten, kyrkotukten och adeln: en problematisk ekvation

Som redan har diskuterats ovan, var det inte lätt för adeln att godkänna att kyrkotukten berörde även sätesgårdarna, ännu mindre ville de själva under-

⁸⁸ 15.12.1659, 8.3.1661, *CEAP*, s. 379–380, 491–492. Se även 22.7.1661, *ibid.*, s. 535. Enligt Jully Ramsay (*Frälseläkter i Finland intill stora ofreden*, Helsingfors 1909, s. 266) gifte sig Konrad von Nettelhorst slutligen omkring 1663 med Gertrud Lindelöf, vars far var ryttmästare Ernst Lindelöf.

⁸⁹ 27.7.1658, *CEAP*, s. 211.

⁹⁰ Graham 1996, s. 262, 272–274.

⁹¹ Schnabel-Schüle Helga, Kirchengzucht als Verbrechensprevention i Heinz Schilling (red.), Kirchengzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa, *Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 16 1994, s. 50–51.

kasta sig kyrkotukten. Fast adeln hade sin patronatsrätt (*ius patronatum*) i tillsättningen av präster, krävde kyrkan rätten att utnämna präster: prästerskapet tyckte inte att en präst kunde bli installerad som kyrkoherde mot församlingens och prästerskapets vilja även om en adlig *patronus* begärde detta. Patronatsrätten innebar enligt kyrkan enbart presentationsrätt till ämbetet, men även detta kunde förorsaka problem.⁹² Kyrkans ståndpunkt var att adeln inte fick välja fogliga och lydiga präster enligt eget behag.

Hertig Gustafs problem var – tyckte Uppsala domkapitel – att hertigen inte hade en egen kapellan. Därför utnyttjade han olika präster – åtminstone herr Nils i Odensala⁹³, hertiginnan Sofias hovpredikant herr Jöran, och även andra prästemän (troligen alltså även herr Olof av Sigtuna) vilka honom ”der till haf[uer] syntz bäst wara skickeligasth och tiensligasth” – för att hålla gudstjänst för honom och hans hov. Men hertigen misstänkte att kapitlet hade förbjudit herr Nils av Odensala och traktens andra präster att inte inkräkta på en annans kall och ämbete genom att hålla påskgudstjänst för honom. Detta tyckte han betydde samma som att svika församlingen när den mest behövde hjälp. Kapitlet försäkrade att det aldrig hade vare sig förbjudit präster att hålla gudstjänst för hertigen och hans hov eller haft något emot att han hade en egen hovpredikant. Men sin hovpredikant, som skulle predika efter hans egen vilja, skulle hertigen inte få välja ”effter sit huffwud”.⁹⁴ Domkapitlet misstänkte att hertigen hade fått nog av sin ordinarie predikant herr Jöran för att denne hade gjort sin plikt och straffat synden, och därför ville han i stället få herr Nils av Odensala. Hertig Gustaf förnekade likväl att han någonsin hade haft en viss predikant. Hans onåd mot herr Jöran berodde inte på dennes ovillighet att tiga om hertigens synd utan på dennes ”andre – – illistige gerningar” om vilka hertigen ville personligen diskutera med ärkebiskopen.⁹⁵ Dessutom kunde hertigen inte använda herr Jöran eftersom

⁹² Kjällerström 1944, s. 37–40. Se för övrigt Lindegård Sven, *Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse. En studie om den svenska kyrkoförfattningens teori och praxis 1571–1686*, Bibliotheca theologiae practicae 5. Lund 1957, s. 44.

⁹³ Enligt Fant (1842–1845, s. 372–373) blev Nicolaus Laurentii Bullernæsius kyrkoherde i Odensala år 1593.

⁹⁴ 9.4.1596, UDP, ULA, 114v; Hertig Gustafs av Saxen brev till Uppsala domkapitel, 15.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

⁹⁵ Någon herr Jöran nämns inte längre som hertiginnans predikant i december 1597 utan då hörde två predikanter, herr Per och herr Olof, till hennes hovfolk, 1597 Mantall Påå H. N. Furstinnes af Ekolsundh hof, som skola bekomma sorghe kläder till begrafningen, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA.

han var hertiginnans kapellan och inte kunde göra tjänst både för modern och sonen som vistades på skilda orter.⁹⁶ Domkapitlets åsikt var klar: adeln fick inte bestämma hurdana predikningar de själva ville lyssna på.

Åtminstone delvis berodde detta på en naturlig fruktan för att dessa präster inte skulle visa tillräckligt stor oavhängighet av patronen, exempelvis i saker rörande kyrkodisciplin, då prästerståndets och adelns skiljaktiga mening kunde ge upphov till lojalitetskonflikter. I sådana fall kunde präster ta större hänsyn till den lokala adelsmannen eller -frun än till de andliga plikterna. Stiftssynoden i Strängnäs år 1583 klagade att ”herremens kappelaner” aldrig kom till synoden.⁹⁷ År 1641 fick herr Nils, sacellanen i Börklinge, förklara varför han så sällan höll gudstjänst i kyrkan utan föredrog att göra tjänst hos en adelsfru, och lät en smålänning vikariera för honom. Herr Nils’ förklaringar övertygade inte och han blev suspenderad ”ab officio, till thes han sigh bättrar”.⁹⁸ I även smärre saker kunde prästernas vilja att behaga adeln leda till kontroverser med kyrkans dogma eller praxis. Kyrkotagningen var ett problem. Eftersom adelsmän anställde egna huspredikanter hade de mindre behov att låta förrätta kyrkliga ceremonier som vigsel, dop eller kyrktagning i sockenkyrkan utan de föredrog – delvis för att skilja sig från den övriga befolkningen – gårdens eller slottets intimitet. Även de privata nattvardsgångerna motiverades med viljan att inte trängas med bönderna.⁹⁹ Adelsmännen ville dessutom ofta att prästerna som döpte deras barn förkortade kyrkoordningens och kyrkohandbokens dopliturgi så att resten förrättades vid barnsölet eller när faddrarna hann infinna sig. Detta ansågs opassande bland annat i Strängnäs stift, och biskopen insisterade vid 1610 års synod på att alla, ”både adels och fattig mäns barn” skulle döpas enligt

⁹⁶ Hertig Gustafs av Saxon brev till Uppsala domkapitel, 27.4.1596, Svenska prinsars och prinsessors arkiv, RA. Hertigen tillade något näsvist att det inte var möjligt att bruka herr Jöran eftersom denne bara var en människa – som alltså inte kunde hålla gudstjänst samtidigt på två orter. Modern tycks huvudsakligen ha vistats på Ekolsund medan sonens båda brev är daterade i Venngarn.

⁹⁷ Stiftssynoden i Strängnäs år 1583, *Svenska synodalakter II*, s. 4. Se även Synodalartiklar för Skara stift från 1596, *KÅ* 1952, s. 175, 177.

⁹⁸ Stiftssynoden i Uppsala år 1641, Herman Lundström (utg.), *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång*, 2. serien, Uppsala stift, Skrifter utgifna af kyrkohistoriska föreningen II:3, Uppsala 1903–1908 (härefter *Svenska synodalakter I*), s. 58–59. Se ytterligare *ibid.*, s. 81–82.

⁹⁹ Gustavsson 1972, s. 54. Kyrkan ansåg ändå att på de brölloppen med även två–trehundra gäster som ordnades ”uthi store och förnebmliche herrehoff” kunde vigseln förrättas hemma eftersom detta redan gjorde en stor församling i sig själv. Detta exempel fick dock inte imiteras, Stiftssynoden i Uppsala år 1649, *Svenska synodalakter I*, s. 89.

handbokens ritual, fast detta missbruk dök fram även senare.¹⁰⁰ Fast adeln ofta ville kombinera det privata dopet med kyrkotagningen i hemmet och enstaka präster sympatiserade med detta, envisades kyrkan att dessa ritualer, samt nattvard och vigslar, skulle ske i kyrkan.¹⁰¹

Det var prästerskapets plikt att predika mot synden och uppmana folk till bot och bättring. Att tuga var att begå ett allvarligt tjänstefel: en predikant som misskötte sitt åliggande och inte vågade predika Guds lag "som bijter Samwetet lijka som Saalt i Sååret" dög inte längre som präst, tyckte Petrus Jonae Angermannus. Synden och Guds straff skulle förkunnas för dem som bröt emot lagen och för de motspänstiga oberoende av om de var "stoore Hanser eller små, ehwad ther fölier tack eller otack."¹⁰² Stiftssynoden i Strängnäs år 1612 var tvungen att påminna prästerskapet om att inga uppenbara syndare, vare sig på herrgårdar eller annanstans, skulle bli ostraffade.¹⁰³ I praktiken var detta dock lättare sagt än gjort. När Uppsala domkapitel förstod att fru Cecilia Gustavsdotter [Stenbock] skyddade sin gifte landbonde Bengt Olofsson från kyrkotukten, blev herr Enevaldus av Åkerby tvungen att förklara sina försummelser i fallet. Prästen hade ingen godtagbar förklaring till det att han inte hade tvingat Bengt Olofsson att underkasta sig kyrkotukten och därför miste han sin tjänst för någon tid.¹⁰⁴ En präst fick inte heller ta en syndare i kyrkan som inte ansågs vara botfärdig: Uppsala domkapitel observerade med missnöje att herr Magnus av Gamla Uppsala hade tagit en dräng i kyrkan utan kapitlets tillstånd, oavsett att denne flera gånger hade försummat kapitlets stämningar, vilket inte vittnade om några botfärdighetstecken hos honom.¹⁰⁵

Hertig Karls brev som befullmäktigade ärkebiskopens visitation av Linköpings stift insisterade på att alla, såväl meniga som adliga, präster som lekmän, lydde under ärkebiskopens disciplin.¹⁰⁶ I praktiken varierade adelns attityd dock från ointresse eller ren tredska till samarbetsvillighet. Visitations-

¹⁰⁰ Stiftssynoden i Strängnäs år 1610, *Svenska synodalakter II*, s. 60; Stiftssynoden i Strängnäs år 1618, *ibid.*, s. 80–81; Lundström 1893, s. 263–265.

¹⁰¹ Gustavsson 1972, s. 54–55; Lempiäinen 1969, s. 14, 37–38.

¹⁰² Kalm 1948, s. 176–177.

¹⁰³ Stiftssynoden i Strängnäs år 1612, *Svenska synodalakter II*, s. 64.

¹⁰⁴ 12.4.1595, 7.5.1595, UDP A I:1, ULA, 46v.

¹⁰⁵ 3.3.1596, UDP A I:1, ULA, 110.

¹⁰⁶ 15.12.1595, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 206.

protokollet rapporterade att hustru Ingeborg¹⁰⁷ varken hade besökt sockenkyrkan på ett år eller varit till sakramentet; dessutom hade hon föraktat stämningen. Enligt protokollet berodde det sistnämnda på att ”hon är en adelsfruw”.¹⁰⁸ Vissa adelsmän som t. ex. Johan [Johannsson] Copp vägrade delta personligen eller tillåta sina landbönder eller tjänare att komma tillstådes flera kallelser till trots. Välborne Claes [Vernersson] Slatte tjänare uppenbarade sig vid visitationen och gick med på att vigas nästkommande söndag, även om Claes Slatte själv struntade i ärkebiskopens anrop.¹⁰⁹ Det rapporterades att även på salig Erik Gabrielssons [Oxenstierna] barns gods hade ”dheres vndersåther” förbjudits att komma till visitationsmötet. Israel Karre som hade gjort hor tre–fyra resor gömde sig i fru Brita Olofsdotters [Båt av Billa] till Näs och hennes söners skydd fastän han hade varit tre år utan sakrament. Det klagades till och med över att Israel hade gjort mycket övervåld på kyrkoherdens gård i dennes frånvaro.¹¹⁰ Mot denna bakgrund är det naturligt att nidskrifterna mot ärkebiskop Abraham Angermannus’ räfst, dess stränghet och grymhet torde ha haft sitt upphov i de aristokratiska cirklar som var i opposition mot hertig Karl.¹¹¹

Samma attityd kan urskiljas i Strängnäs stift där biskop Laurentius Paulinus Gothus 1617 klagade för änkedrottning Kristina av Holstein-Gottorp (1573–1625) att adeln satte sig emot visitationer och förhör av kristendoms-kunskaper genom att själv hållas borta och låta både sina familjer jämte sina underhåvande stanna hemma. Biskopen och Strängnäs prästerskap anhöll att i likhet med allmogen, adeln med sina hushåll och sitt folk skulle infinna sig ”när laga visitationer ske”. Detta skulle vara ett gott exempel för andra och förstärka god ordning. Ett par år senare måste biskopen förnya denna begäran, eftersom åtminstone en del av adeln var oförbätterlig.¹¹² Som sagt, hela adeln förhöll sig dock inte lika negativt till kyrkotukten: under Angermannus’ visitation var fru Agneta Arendtsdotter [Örnflyckt] till Mem i Tåby mer samarbetsvillig. Hennes tjänare som hade begått dubbelt hor med två kvinnor var

¹⁰⁷ Detta var troligen Ingeborg Birgersdotter [Drake från Västbo] (d. ca. 1635) som ägde godset Sjöryd i Flisby socken där hon bodde med sin man Per Persson d. y. [Fänestads-släkten] (d. 1616/1617), se Almquist 1960a, s. 232.

¹⁰⁸ Flisby sochen, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 101.

¹⁰⁹ Kimstaa sochn, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 188; Landeryd sochen, *ibid.* s. 148–149.

¹¹⁰ Rysby sochen, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 17; Åby sochen, *ibid.*, s. 18; Aleff sochen, *ibid.*, s. 94.

¹¹¹ Ohlsson 1946, s. 299–302.

¹¹² Lundström 1893, s. 215–216.

tillstades med en medbrottsling och båda undergick kyrkotukt. Dessutom var flera av fru Agnetas tjänare ovigda, och ärkebiskopen gick med på hennes önskemål att ordna deras bröllop vid Mickelsmässan (*Michaelies tidh*).¹¹³ Fru Görvel Joensdotter [Gyllenhorn] till Fållnäs hade låtit "i Werlzligh motte" straffa sin landbo Clemet finne för hor när han hade besovit sin piga under sin hustrus livstid.¹¹⁴ I princip protesterade ärkebiskopen inte om adeln ville bestraffa sina tjänare själv och därmed bruka sitt husbondevälde. Per [Hals-
tensson] Bagge [af Berga] till Örtomta hade skrivit ett artigt brev till Angermannus i vilket han beskrev hur vissa av hans tjänare hade antingen gjort sig skyldiga till sexualbrott eller var ovigda ("Per Bagge will *castigere* sitt folck siälf"). Bagge förklarade att de ovigda paren skulle hålla bröllop på hösten, en av hans tjänare skulle betala böter på hösten i Linköping i stället för att slita ris, men en kvinna hade han låtit piska för hennes missgärningars skull.¹¹⁵

Som helhet verkar det som om adeln var tämligen oentusiastisk över den striktare kyrkotukten. För det första motsatte adeln sig tanken att ödmjuka sig inför församlingen och göra bot och bättring. Adelsmän försökte ofta undgå kyrkoplikten.¹¹⁶ År 1668 uttryckte adelsståndet som sin åsikt direkt att kyrkoplikten i mål som eder och sabbatsbrott inte borde beröra ridderskapet eller den övriga adeln utan enbart oprivilegierade personer.¹¹⁷ För det andra var adeln ovillig att utlämna sina tjänare och landbönder till kyrkotukt – särskilt om detta innebar fysiska straff som risslitning. Det finns vissa indikationer som tyder på att denna kyrkliga politik (som tycks ha varit gängse praxis åtminstone i Uppsala stift även före Abraham Angermannus' period) inte gillades av adeln. 1593–1595 var cirka 15 procent av de 52 personerna som fullföljde uppenbar kyrkotukt vid Linköping domkyrka adelns tjänare, men efter ärkebiskopens visitation av stiftet nämner de kyrkliga protokollen 1597–1599 bara en.¹¹⁸ Detta har tolkats som ett uttryck för adelns djupa misshag med kyrkotukten.¹¹⁹ Dessutom kan man tänka sig att kyrkotukten

¹¹³Täby sochen, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 173.

¹¹⁴11.5.1598, UDP A I:1, ULA, 139v.

¹¹⁵Öretompta sochen, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 145. Se även Aalto, 1996 s. 167.

¹¹⁶Lindegård 1957, s. 172 n. 18.

¹¹⁷Lindegård 1957, s. 156.

¹¹⁸Hassler Ove, Penitens och plikt vid Linköpings domkyrka före och efter Abrahams räfst i *Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist*. Lund 1938, s. 220, 222–223.

¹¹⁹Hassler 1938, s. 222–224.

som innebar skamstraff kom att befläcka människans heder. Åtminstone påstods det att män som hade blivit pålagda kyrkoplikt inte ville undergå den, eftersom deras adliga eller militära herrar inte längre ville ha dem tillbaka efter plikten.¹²⁰

Adelns husbondevälde var både positivt (aktivt) och negativt (passivt) till sin natur. Ståndet hade både plikt och rätt att å ena sidan tukta sina egna tjänare, å andra sidan hjälpa och gynna sina betjänter.¹²¹ Denna positiva och aktiva aspekt kunde minska i betydelse i takt med adelsmannens anseende och aktning om han inte beskyddade eller kunde skydda sina tjänare mot andras kränkning av hans rättigheter och plikter gentemot dem. Men adelns attityd var ofta den att den och dess folk var (eller åtminstone borde ha varit) immuna mot all yttre kontroll och att prästerskapet var utomstående inkräktare på deras gods. Denna inställning kunde utnyttjas på bägge sidorna. En kvinna som hade haft ett förhållande med sin tremänning hade tagit tjänst hos adelsmannen Krister Klasson Horn efter att både sockenprästen och biskopen av Strängnäs hade vägrat att viga paret. Horn, som tog på sig rollen som husbonde, vände sig till biskopen av Västerås, men även denne vägrade dispensation. Till sist lät Horn sin egen kaplan viga paret, men detta förhindrade dem inte från att bli dömda till döden för incest på tinget år 1607. Likadana klagomål fick man höra även senare.¹²² På grund av denna roll som adeln gärna spelade hände det att brottslingar sökte skydd hos adelsmän och -kvinnor mot kyrkliga domstolar. Domkapitlet i Uppsala fick veta att när djäknens Johannes Jacobi, som hade gjort en kvinna i Uppsala med barn, hade hört om hennes havandeskap flydde han till fru Malin Olofsdotter [Örnfot i Västergötland] på Lindö som tycks ha skickat honom till skolan från första början. När domkapitlet kontaktade fru Malin om saken lovade hon att han ”med tiden” skulle komma tillbaka till Uppsala.¹²³ Denna symbios kunde alltså gagna både adeln och dess ”undersåtar”.

¹²⁰Stiftssynoden i Uppsala år 1678, *Svenska synodalakter 1*, s. 150.

¹²¹Se, t. ex. Schering Rosenhanes *Oeconomia*, Torsten Lagerstedt (utg.), *Sörmländska handlingar* 9. Uppsala 1944, s. 11–12.

¹²²Kjöllström, Sven, *Guds och Sveriges lag under reformationstiden. En kyrkorättslig studie*, Bibliotheca Theologiae practicae 6. Lund 1957, s. 31. Se t. ex. även synoden i Uppsala 1662, *Svenska synodalakter 1*, s. 115; och Söderlind Nils, *Lysningspraxis under 1600-talet*, *KÅ* 1966, s. 73–77.

¹²³23.6.1595, UDP A I:1, ULA, 53; 23.7.1595, UDP A I:1, ULA, 80.

Guds "grymma wrede och straf": synden, överheten och dess plikter

Den svenska kyrkan ansåg att Guds hämnd för ostraffade brott riktades mot hela samfundet, samhället eller landet oberoende av människornas individuella skuld eller oskuld. Fast motivet Guds wrede, straff och hämnd för människornas synder nämndes redan på medeltiden blev det särskilt populärt efter reformationen. Det tillhörde de mest populära predikotemana. Gud blev förtörnad på människorna över deras synder och straffet var ofrånkomligt om inte folk avstod från dessa synder och gjorde bot och bättring.¹²⁴ Som Gustav Vasa påminde Kronoborgs läns invånare, var Sodom och Gomorra ett gott exempel på Guds hämnd som inte bara träffade de brottsliga utan gick ut över hela folket. Tidsandan inte bara i Sverige utan även utomlands var den att alla politiska och militära svårigheter, naturkatastrofer, olyckor och epidemier tolkades i detta ljus.¹²⁵ Men fast Gud hemsökte folket med krig, dyr tid, hungersnöd och sjukdomar som pesten, gjorde han inte detta för att förinta länder och städer. I stället ville han att dessa skulle göra bot och bättring så att folket skulle "bortlägga [sitt] onda väsende, vända igen att göra det ondt är och lära göra det godt är, så vill han förbarma sig öfver [det] och vara [det] nådig".¹²⁶ Denna utveckling angående Guds hämnd var samtida och parallell med Gamla Testamentets växande roll och den rättsliga

¹²⁴T. ex. 8.6.1544, Gustav Vasas stadga om böndagars hållande, *Handlingar till Sverges reformations- och kyrkohistoria under Konung Gustaf I*, II, s. 225; Någre almennelige gudelige böner, *ibid.*, s. 231–238; 3.12.1554, Konung Gustaf den förstes registratur 24 (1553, 1554), Joh. Ax. Almquist (utg.), *Handlingar rörande Sveriges historia*, 1. serien. Stockholm 1906, s. 465–469; Kalm 1948, s. 111–114, 156–169.

¹²⁵Se, t. ex. 5.4.1554, Konung Gustaf den förstes registratur 24, s. 269–270; André Åke, Kyrkomötet 1572 och kyrkotukten i Aimo Halila et al. (red.), *Investigatio memoriae patrum. Libellus in Honorem Kauko Pirinen*. Helsinki 1975, s. 227–232; Nova Ordinantia, *KOF I*, s. 257, 264–265. Se för övrigt Almquist Jan Eric, Karl IX och den mosaiska rätten, *Lychnos* 1942, s. 4–7; Takala Martti, *Lex Dei – Lex Politica Dei. Lex Politica Dei -teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*. Helsinki 1993, s. 169–171; Kjällerström 1957, s. 38–39, 46–47, 58. För den tyska utvecklingen, se Schnabel-Schüle 1994, s. 51–52, 55–59.

¹²⁶Se, t. ex. Våra synders myckenhet. Botpredikan öfver Daniels bön, bot- och bättringspredikan i Narva 14 juli 1615 samt i Västerås 1629, Biskop Joh. Rudbeckius predikningar, s. 89; Johannes Rudbeckius' brev till prostarna 16.3.1636, Till Johannes Rudbeckii karakteristik, s. 13–15. Se även Guds allvisa ledning trots vår kortsynthet. Predikan inför Gustav II Adolf, hållen den 21 april 1615 i Stockholm, Biskop Joh. Rudbeckius predikningar, s. 9; Lundström 1893, s. 95–98.

receptionen av de tio budorden och Mose lag i allmänhet. Appendixet i kung Kristofers landslag år 1608 var en viktig milstolpe i denna utveckling.¹²⁷

Kungen som den förnämsta representanten för överheten ansågs även vara Guds företrädare på jorden. Uppgiften var så stor att den krävde alldeles speciellt ansvar: kungen måste vara klok, gudfruktig samt rättvis och regera efter lag och rätt. Kungen var kyrkans högsta beskyddare. Detta innebar jämväl att han såg till att överheten hjälpte kyrkan att upprätthålla den kyrkliga ordningen och kyrkotukten.¹²⁸ Detta var även nödvändigt för att undgå Guds straff. När hertig Karl gav fullmakten till generalvisitationen av hela riket konstaterade han hur en stor del av synderna och brotten som begicks i riket blev ostraffade, varför ”gud alzmectig warder at senda sit harda straff öffuer oss alla”.¹²⁹ Gud kom länge ihåg ”människornas synder och öfverträdelser, och likasom han hafver en skarp syn och en grann hörsel, så hafver han ock ett ganska godt minne. -- Man skall ock det veta, att såsom Herren Gud hafver ett godt minne, så hafver han ock långa händer” och ingen kunde undgå hans straff.¹³⁰

Fast den svenska lutherska kyrkan stödde idén att ståndssamhället var en av Gud stiftad ordning, och fast kyrkan och överheten delade samma värden, var deras samarbete inte utan inbördes spänningar. Kyrkan tyckte principiellt inte att hög börd, makt eller rikedom var någon orsak till att inte lyda Gud och kyrkan eller orsak för kyrkan att bevilja dispenser från dess lagar. Dessutom ansåg vissa präster att adelsbarnen inte hade kommit till världen på desto märkligare sätt än andra barn och att även de – såsom andra barn – var enkla och oskuldsfulla under barnåren.¹³¹ Kyrkan ställde sig misstänksam till adelns maktutveckling efter 1611 och särskilt till tanken om hovrätten som frälseståndets *forum privilegiatum*. Prästerskapets egna försök att få de kyrkliga konsistorierna erkända som prästernas privilegierade domstolar misslyckades. Senare skärptes motsättningen mellan präster och adel, och adeln gick till angrepp mot kleresiets ståndsprivilegier.¹³²

¹²⁷ Almquist 1942, s. 13–26; Munktell Henrik, Mose lag och svensk rättsutveckling. Några huvuddrag, *Lychnos* 1936, s. 138–145.

¹²⁸ Kjällerström 1944, s. 13–14, 18–19; Kalm 1948, s. 74, 183–189, 194; Montgomery Ingun, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*, *Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia* 22. Uppsala 1972, s. 40–43.

¹²⁹ 15.12.1595, *Ärkebiskop Abrahams räfst*, s. 205.

¹³⁰ Gud har långt minne. Predikan inför konungen 1616, Biskop Joh. Rudbeckius predikningar, s. 142.

¹³¹ Admonitio ad regem, Till Johannes Rudbeckii karakteristik, *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*. Lund 1923, s. 10.

¹³² Lindegård 1957 s. 57–56, se även ibid. s. 106, 140–141, 156–159.

Ju högre och mäktigare syndaren var, desto skyldigare ansågs han eller hon. Olaus Petri (1493–1552) poängterade att landet kunde bli plågat av dyr tid och hungersnöd på grund av kungens synder och använde i sin krönika Erik av Pommerns (reg. 1396–1434, 1435–1438) okyskhet och äktenskapsbrott som exempel på detta.¹³³ Furstarna och adeln skulle fungera som goda förebilder för allmogen, tyckte likväl ärkebiskop Laurentius Petri, och deras dåliga exempel gjorde större skada än de fattigas. Därför borde man tillåta dem mindre synder än de fattiga.¹³⁴ Samma tänkesätt – att eliten skulle vara en förebild för det övriga folket – hittas även i det reformerade Skottland.¹³⁵ Men denna ideologi var genomsyrad i "hustavlans värld": de högre skulle fungera som föredöme för de lägre. Prästerskapet skulle vara ett exempel för andra ständer inte bara med sina predikningar och sin undervisning utan likaså med sitt goda umgänge, rykte och leverne. De präster som inte nådde denna standard blev bestraffade eller avsatta.¹³⁶ På samma sätt ville hertig Karl att hans fogdar och befallningsmän skulle visa gott exempel för sina underlydande med ett gudfruktigt och ärligt leverne i stället för att föra ett ogudaktigt, supande och lösaktigt liv, eftersom detta kunde leda deras underordnade till synd.¹³⁷

År 1617 hade konung Gustav II Adolfs (reg. 1611–1632) hovpredikant Johannes Rudbeckius, den framtida biskopen av Västerås, valt ett sensitivt,

¹³³ Petri Olaus, En swensk cröneka, *Samlade skrifter af Olavus Petri IV*. Upsala 1917, s. 185: "– medhan han [kung Erik] regierade war ganska hård tijdh her i landet så at mykit folk bleeff dödt aff hunger, ther före kallade the honom barka koning, och honom wardt skul giffuin at han förde itt okyskt och obequemligit leffuerne, och intit achtade sitt Echteskap, ther före plågade gudh hans land, som opta skeep pläghar, at landet wart plågat för konungens misgerning skul, Doch ware ther om huru thet kan, Man moste och thet bekenna at then menige man i landet hade aff gudi wel förtient sådana straff –."

¹³⁴ *Contra Conjugium in Secundo Gradu Consanguinitatis æqualis Lineæ 1571, F b 2, Collectio et connectio* (Martini L:tij Aschanej... in communem usum reservata 1629), Kungliga Biblioteket, Stockholm s. 127: "Ja ther mann will frijtt seÿia sanningena, Så är Magnatibus och Nobilibus mindre i slicka förargeliga sacker effterlåtid, änn ringa personer, Tÿ theras Exempel gör fast storre[!] skadha in moribus, änn the ringas. Tÿ hootar och schriffteñ them förfärligare, änn the ringa, Såsom vthi Salomons wijshetz book ståår."

¹³⁵ Graham 1996, s. 268.

¹³⁶ Itt sett til at ordinera prester, KO 1571 s. 155–156; Stiftssynoden i Strängnäs år 1583, *Svenska synodalakter II*, s. 5.

¹³⁷ Hertig Karls gårdsrätt (1574), J. Schmedeman (utg.), *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner Ifrån Åhr 1528 in til 1701*. Upsala 1706, s. 59; Block Herder, *Karl IX som teolog och religiös personlighet. Studier öfver utvecklingen af hans åskådning*. Göteborg 1918, s. 29.

men viktigt predikoämne: nämligen kungens utomäktenskapliga förhållande med Margareta Cabeljau (Slots) och födseln av sonen Gustav Gustavsson, den framtida greven av Vasaborg, år 1616. Rudbeckius förmanade kungen ”ödmjukel[igen]” att inte glömma synden, med vilken han hade sårat Gud och vilken kunde dra Guds vrede över honom. Gustav Adolf borde ångra synden och ”ödmjuka sig för Gud med en sann bot och bättring”, eftersom Herren straffade sådana synder till exempel med syndaflo den och med att störta Sodom och Gomorra.¹³⁸ Rudbeckius poängterade att fast synden redan var stor i sig själv var den även större hos personer i överhetsståndet som regerade över andra, för dessa syndade inte bara själva utan gav därmed både sina tjänare och undersåtar ”förargeligt exempel, och orsak till att synda sammaledz”. Dessutom kunde dessa maktavande syndare inte straffa ”så frimodigt” sådana synder utan såg dem ofta genom fingrarna, vilket förorsakade Gud att hota dem med ännu svårare straff. Rudbeckius åberopade de bibliska exemplen Sichem, Simson, David, Salomo och Holofernes, som Gud störtade i fördärvet på grund av deras olovliga kärlek.¹³⁹ Enligt Petrus Jonae Angermannus var äktenskapsförbrytare ”Landzförderfware” och överhetens högsta förrädare, eftersom Gud skickade dyr tid och krig för att bestraffa dem.¹⁴⁰ Detta tänkesätt speglades även i viss grad i domkapitelsretoriken. Stockholmsborgaren Per Persson hade gjort hor med en piga i Uppsala som sedan mördade barnet och när Stockholms konsistorium listade hans synder noterade man att han hade ”förorsakatt gudz wredhe och hempd” över sitt hus, sin hustru och sina barn. Kapitlet hänvisade till Exodus 20.¹⁴¹ Sammaledes ansåg domkapitlet att kvinnan som hade förlupit med sin dräng och sin mans egendom till Kalmar hade syndat emot Gud genom hor och stöld, förargat Guds församling och dragit Guds förbannelse över hela landet.¹⁴²

Den framväxande lutherska ortodoxins åsikter om kyrkotukten och kyrkans samt konungens roll i upprätthållandet av rikets bästa gör det lättare att förstå även senare evenemang. Prästerskapet fördömde konung Fredrik I:s av Hessen (reg. 1720–1751) förhållande med fröken Hedvig Taube (1714–

¹³⁸Admonitio ad regem, Till Johannes Rudbeckii karakteristik. Lund 1923, s. 6–7, 9.

¹³⁹Admonitio ad regem, Till Johannes Rudbeckii karakteristik. Lund 1923, s. 7–8.

¹⁴⁰Kalm 1948, s. 220. Se även Graham 1996, s. 283.

¹⁴¹17.9.1595, SDP A I:1, SStA, 5.

¹⁴²18.3.1596, SDP A I:1, SStA, 25.

1744) som mycket förargelseväckande.¹⁴³ När ett ogift "Fruentimmer" födde barn år efter år, tyckte prästeståndet att det inte kunde undgå folkets "svåra åtahl", eftersom undersåtarna fruktade att den älskade drottning Ulrika Eleonora (1688–1741) var bedrövd för affärens skull och att den frätte henne till döden. Icke heller kunde kleresin "befreda" sina samveten "på then stora dagen, tå Herren all verdenes domare alt döma skal" om den inte ingrep i läget utan var "stumme och tiger ther til". Annars skulle prästerna bara vara "tysta hundar" eller "örnagåt under hufvuden på säkre och i synden sofvande Syndare". Affären ansågs vara ett dåligt föredöme, eftersom "the vanartiga beropa sig på thetta exempel, och vilja ther med bemantla sina synder". "Syndens älskare" utnyttjade alltså kungens brott för att därmed försöka skyla över sina uppenbara synder.¹⁴⁴ Därför tog prästerskapet först itu med överhovpredikanten som ansågs ha agerat för slapphänt. Sedan närmade sig en prästerlig deputation den ovilliga och besvärade kungen både 1739 och 1741 samt fröken Taube år 1741. Prästerna hoppades förgäves att mätressen skulle skickas utomlands med barnen. Det är dock värt att notera att förhållandet var enkelt horeri, och affären sårade djupt drottningen, som observerade prästerskapets åtgärder och välkomnade dem.¹⁴⁵ Allt detta skedde dock *privatim* eftersom det ansågs vara ett "samvetsmål, hvilket således mellan fyra ögon i hemlig tysthet borde handteras" och inte från predikstolen som på Rudbeckius' tid.¹⁴⁶

Prästerna motiverade sin inblandning med sin tjänsteplikt som Herrens tjänare, med Herrens ära och kronans heder, med viljan att befrämja "den allmänna roligheten" och drottningens sinnesro och med sin innerliga känsla för konungens (och fröken Taubes) eviga salighet och timliga välfärd. Som

¹⁴³Hedvig Taube födde Fredrik I fyra barn: Fredrika Wilhelmina (1733), Fredrik Wilhelm (1735), Evert Wilhelm (1737) och Hedvig Amalia (1738), Tarkiainen Kari, Kustaa Vaasasta Ruotsin ajan loppuun (1523–1809) i *Suomen hallitsijat. Kuninkaat, keisarit ja presidentit*. Porvoo 2001, s. 181, 183.

¹⁴⁴Memorial 30.3.1739; Uppredning 16.4.1739, Skriften till kungen, Prästernas Alstrins och Risells berättelse, Promemoria, Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia ur prästeståndets archiv, And. Lignell (utg.), *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia ur prästeståndets archiv*, 3. häftet. Stockholm 1835, s. 2–3, 10, 18–19, 27–28, 31.

¹⁴⁵Mötet 16.4.1739, Uppredning 16.4.1739, Biskopernas Schröders och Benzeli berättelse 25.6.1741, Mötet 5.7.1741, *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia*, s. 5–10, 15–16, 21–26.

¹⁴⁶Mötet 30.3.1739, Mötet 19.6.1741, *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia* s. 4–5, 12.

profeten Nathan i kung Davids hov skulle de påpeka när ”högå Öfverheten” syndade.¹⁴⁷ Prästerna betonade att likaväl den högste som den nedrigaste på jorden var förpliktigad att lyda Herrens budord: båda skulle en gång stå framför samma domstol och bli dömda efter samma lag. Dessutom fruktade prästerna att Gud skulle bestraffa och fördärva landet om inte de agerade. Den lidande drottningens suckar och tårar över denna förargelse kunde ”ei kunna draga något godt” över landet och riket om kleresin såg tigande på.¹⁴⁸ Detta bör jämföras med Johannes Rudbeckius’ syn på sin roll och sina plikter som präst och hovpredikant: han förklarade för kungen hur han på Guds befallning och på grund av sin egen trohetsplikt mot kungen var tvungen att söka kungens timliga och eviga välfärd. Dessutom ansåg Rudbeckius sig vara förpliktad att varna Gustav Adolf för faror och skador i så måtto att Gud skulle ställa honom till svars och han skulle nödgas göra ”der en hård räkenskap före” om något ont hände kungen på grund av hans försummelse. I detta fall skulle prästen inte vara konungens trogna lärare och själasörjare utan en ”legoherde”, som nog var beredd att uppbära lön och underhåll av sin *patronus* men som för gunst eller rädsla skulle försumma det som prästens kall och ämbete krävde och därmed icke främja patronens välfärd.¹⁴⁹

Fast sjuttonhundratalets argumentering verkar lite försvagad i jämförelse med den lutherska ortodoxins tidiga år, är temana ändå gemensamma: överhetens plikt att underordna sig Guds lag och budord, överhetens lika stora ansvar inför Gud för sina handlingar och synder som vanligt folk, de härskandes uppförande som exempel för gemene man samt Guds vrede och hämnd över riket för ostraffade brott. Endast genom uppriktig ånger och botgöring kunde syndaren – oberoende av hans eller hennes status – undgå den obarmhärtige Herrens straff.

¹⁴⁷Uppredning 16.4.1739, Mötet 19.6.1741, Skriften till kungen, Prästernas Alstrins och Risells berättelse, *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia*, s. 10–13, 16–19, 27–28.

¹⁴⁸Skriften till kungen, Promemoria, *Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnes historia*, s. 18–19, 32.

¹⁴⁹Admonitio ad regem, Till Johannes Rudbeckii karakteristik. Lund 1923, s. 6.

Slutsatser

Vi vet inte hur dispyten mellan domkapitlet i Uppsala och hertig Gustaf av Saxen slutade, eftersom Uppsala domkapitels protokoll inte innehåller något domslut i målet. Det är även oklart hur hertig Karl förhöll sig till tvisten mellan systersonen och kyrkan, men på våren 1596 var hans eget förhållande med domkapitet i Uppsala spänt av politiska och ekonomiska skäl. Uppsalaprofessorerna hade nämligen låtit hänga eget lås på kyrkohärbäret där tiondena för deras, studenternas och kollektivets upphåll bevarades så att inte kungliga fogdar egenmäktigt kunde ta ut spannmål. Detta tyckte hertig Karl i sitt brev från februari 1596 vara "öfuerdådigt" företagande: professorerna var tvungna att utlämna spannmål mot betalning om det fanns brist därav i andra regioner. Dessutom hade ärkebiskopen och *capitulares* en kritisk inställning till de beslut som hertigen och ständerna hade fattat på Söderköpings riksdag i kung Sigismunds frånvaro. Dessa beslut gjorde hertig Karl till riksföreståndare i kung Sigismunds frånvaro, han beviljades tillstånd att tillsätta alla ämbeten och rätten att vädja direkt till Sigismund begränsades. Uppsala domkapitel hade tagit riksrådets parti och därmed motsatt sig hertig Karls politik, vilket förorsakade att ärkebiskop Abraham Angermannus sommaren 1596 råkade i onåd hos hertigen. Denna springa utvidgade sig småningom till en oöverstiglig klyfta.¹⁵⁰ På lång sikt hade hertig Karl dessutom annorlunda visioner än Uppsalakapitlet om kyrkotukten och kyrkans självständighet, vilket blev klart under det följande decenniet.¹⁵¹

Oavsett dessa viktiga principiella skiljaktigheter godkände hertigen i sitt egenhändiga manuskript till handboken 1602 regeln att uppenbara syndare inte skulle släppas till nattvarden förrän de hade offentligt bekänt sina synder emot Gud och förargelsen hos sin nästa (dvs. församlingen) samt bett båda om förlåtelse.¹⁵² Hertig Karl hade för övrigt redan tidigare i sitt betänkande på prästerskapets punkter om vissa brotts bestraffande medgett att horeri, lönskaläge och "andre grofve laster" skulle tillbörligen bestraffas ef-

¹⁵⁰Ohlsson 1946, s. 261–263, 285–289; Montgomery 1972, s. 150–152.

¹⁵¹Om Karls uppfattningar om kyrkotukten och kyrkans ställning, se t. ex. Kjällerström 1957, s. 74–107; Lindegård 1957, s. 52–54; Montgomery 1972, s. 174–175, 273–281, 299–302, 379; Takala 1993, s. 167–174.

¹⁵²Block 1918, s. 250.

ter noggrann rättslig rannsaking.¹⁵³ Morbrodern torde ändå ha behållit sina sympatier mot nevön, som förblev hans skyddsling och som i juni 1597 fick slottsloven av Kalmar. I detta skede tycks hertig Gustafs tankar ha övergått till äktenskap. Han föreslog för Karl att hans oäkta kusin Karl Karlsson Gyllenhielm skulle skickas till grevskapet Ost-Friesland till hans moster Katarina (1539–1610) för att på hertigens vägnar fria till hennes sondotter, Sabina Katarina.¹⁵⁴ På sensommaren reste hertig Gustaf till Stockholm, antagligen för att segla till Finland med hertig Karl, men under en truppmonstring på Ladugårdsgärdet i augusti sköt han sig i knäet av våda med en pistol som han skulle rengöra. Detta blev hans banesår som han dog av i november på Stockholms slott.¹⁵⁵ I ett brev från mars följande år konstaterade hertig Karl att hertig Gustaf hade på sitt yttersta bett honom försörja hans frilloson och dennes moder. För detta ändamål hade frillan och pojken fått säteriet Hallkved, så att de kunde få bo där och få av godset sitt underhåll ”till thess barnet kan komme till lage ålder och modren medh tilbörlichit giftermåll wardhe försedh”.¹⁵⁶ Kanske ansåg Uppsala domkapitel hertig Gustafs ynkliga slut vara Guds straff. Nämligen om människan inte tog synden på allvar kunde hon förvänta sig ännu hårdare dom och olyckor som straff. Den egna storheten hjälpte inte syndare, eller, som biskopen av Växjö, Petrus Jonae Angermannus (bp 1595–1630) predikade, tjänade det inget att protestera som Job ”medh sina höga Titlar”. Alla var ändå lika inför Gud – och döden, som hade till uppgift att även hålla människan från synd. Biskop Isak Rothovius (bp 1627–1652) påminde: ”Rijke så wäl som fattighe, Adel så wäl som Oadel, – – the högha med the lågha, måste bucka sig för den hårda döden”.¹⁵⁷

Dispyten mellan Uppsala domkapitel och hertig Gustaf av Saxen kan alltså tolkas på många olika sätt. Man skulle kunna tänka sig att det var ett drag i den politiska maktkampen mellan hertig Karl och oppositionen. Spelet hade mycket höga insatser och förlorarna måste betala dyrt för sin motstånds-

¹⁵³Hertig Karls betänkande med anledning av möters förening och postulater, februari 1595, Emil Hildebrand (utg.), *Svenska riksdagsakter III, Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfatningens historia under tidevarvet 1521–1718*. Stockholm 1894–1910, s. 529.

¹⁵⁴Warnstedt 1993, s. 340; Lundh-Eriksson 1929, s. 119.

¹⁵⁵Lundh-Eriksson 1929, s. 120; Gillingstam 1994, s. 100. Cf. Warnstedt 1993, s. 340.

¹⁵⁶Gillingstam 1994, s. 100.

¹⁵⁷Kalm 1948, s. 112–113, 131.

politik genom fångenskap, landsflykt och avrättning. Men den politiska bakgrunden räcker knappast att förklara fallet. Hertig Gustaf hade redan länge motsatt sig Uppsala domkapitels rätt till tionden, vilket var förtretligt och ett dåligt exempel. Detta torde delvis förklara varför hertig Gustafs leverne på Ekolsund, framför domkapitlets näsa, var så provokativt för Sveriges ledande kyrkomän att de var beredda att utmana en medlem av kungahuset – även om en ganska maktlös och obetydlig medlem – och hertig Karls gunstling genom sin legitima plikt att uppehålla kyrkotukten. Men jag vill framhäva att enligt min åsikt måste detta fall ses först och främst mot bakgrunden av kyrkans försök att få även adeln att respektera dess jurisdiktion och kyrkotukten. Om hertig Gustafs av Saxen fall representerar utvecklingsbågens början, kan man säkerligen anse att prästerskapets agerande i fallet Hedvig Taube representerat slutskedet av utvecklingen inom den lutherska kyrkdisciplinen och samhällets översta skikt. Rikets och folkets bästa krävde att överheten, kungahuset och frälseståndet, tog ansvar för sin individuella och för den kollektiva frälsning som enligt tidens ideologi var organiskt sammanhängande. Fast livet på jorden var ojämnt, var själarna lika inför Gud. Privilegierna skulle gå hand i hand med ansvaret – även i stormaktstidens Sverige.